

DƏRSLİK

HƏYAT BİLGİSİ

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gəncələr müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MAHMUDOVA
SEVİL BƏHRƏMOVA
PƏRVİZ AĞALAROV

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün

HƏYAT BİLGİSİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ. TƏBİƏTDƏKİ QANUNAUYGUNLUQLAR

1. Materiya – maddə və sahə 6
2. Kainatda baş verən hadisələrin sirri 10
3. Ekoloji tarazlıq 13
4. Layihə. Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası 16

II BÖLMƏ. CƏMIYYƏT VƏ DÖVLƏT

1. Cəmiyyətin inkişafında inteqrasiyanın rolu 18
2. Dövlət hakimiyyəti 21
3. İnsan hüquqları 27
4. İnsan hüquqlarının pozulması 32
5. İqtisadiyyat 36

III BÖLMƏ. MƏNİM MƏNƏVİ DÜNYAM

1. Münasibəti necə qururuq? 46
2. İnsanlararası münasibətlər 49
3. Vəzifələrimiz və məsuliyyətimiz 51
4. Mənim mənəvi borcum 54
5. Dini-əxlaqi dəyərlər 58

IV BÖLMƏ. TƏHLÜKƏSİZ VƏ SAĞLAM YAŞA

1. Sağlam həyat – sağlam ailə 64
2. Təhlükəsiz həyat 67
3. Təbiətin canlı təhlükələri 70
4. Yol hərəkətinin nizamlanması 73
5. Bir-birimizə dəstək olaq 77

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT 80

Şərti işarələrin mənası:

- – suallar
- – tapşırıqlar
- – araşdırma
- – Bunları bilmək vacibdir.

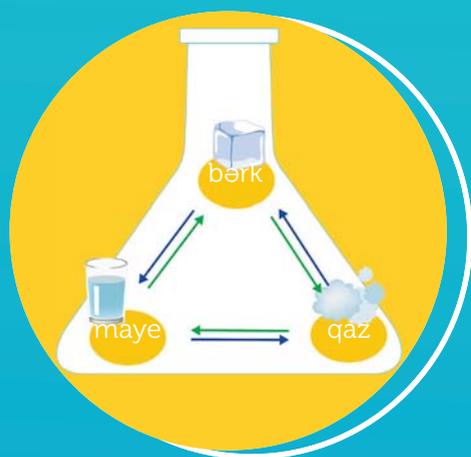

BÖLMƏ

**TƏBİƏTDƏKİ
QANUNAUYĞUNLUQLAR**

1

MATERİYA – MADDƏ VƏ SAHƏ

Bizi müxtəlif çoxsaylı əşyalar, iqlim amilləri əhatə edir və eyni zamanda daim təbiət hadisələri ilə rastlaşırıq. Kainatda gördüyümüz və görə bilmədiyimiz bütün cansız cisimlər və canlılar **materiya** adlanır. Mövcud olanları və baş verən hadisələri duyğu orqanlarımız vasitəsilə dərk edir, müşahidə və təcrübələrlə onların yeni-yeni xassələrini aşkarlayırıq.

- Materiyanın növlərini və ən mühüm xassələrini yadınıza salın.

● Alimlər materiyanın xassələrini araşdıraraq müxtəlif hadisələrin baş vermə səbəblərini izahını vermiş, hadisələrə müdaxilə etmək imkanı qazanmışlar.

- Şəkillərə görə materiyanın növlərini müəyyənləşdirin və sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

– geyim və bəzək əşyaları nədən hazırlanmışdır?

– müxtəlif otaqlardakı televizorlar vasitəsilə fərqli verilişlərə baxmağın mümkünlüyünü izah edin.

– topdan atılan mərmə nə üçün yer səthinə düşür?

– Ayın Yer, Yerin isə Günəş ətrafında hərəkətinin səbəbi nədir?

Kütləsi və həcmi olan hər şey maddədir. Fiziki sahə isə maddələrin bir-birinə təsirini ötürən materiyadır.

Maddələr **bərk**, **maye**, **qaz** və **plazma** halında mövcud ola bilər.

Biz gündəlik həyatımızda müxtəlif hallarda olan maddələrin praktiki tətbiqi ilə rastlaşır, onların bəzi xüsusiyyətlərini müşahidə edirik.

Bərk halda olan maddələrin bərklik, möhkəmlik, sərtlik, kövrəklik, elastiklik, plastiklik, istidən genişlənmə, soyuqdan sıxılma, elektrikkeçirmə xassələri; maye halında olan maddələrin buxarlanma, qaynama, istidən genişlənmə, elektrikkeçirmə; qaz halında olan maddələrin isə istidən genişlənmə, sıxılma və mayeyə çevrilmək kimi xassələri vardır.

- Təbiətdə elektrik cərəyanını və istiliyi keçirən maddələr olmasaydı, nə baş verərdi? Fikrinizi əsaslandırın.
- Nə üçün qatar təkərlərinin hazırlanmasında metaldan, avtomobil təkərlərində hava doldurulmuş rezindən, kosmik gəmidə yanmaya kömək üçün mayeləşdirilmiş oksigendən istifadə olunur?

● MADDƏNİN BƏRK HALI

Maddənin bərk halını maye və qaz halından ayıran əsas səciyyəvi cəhət bərk cisimlərdə atom və molekullar arasında qarşılıqlı təsir qüvvələrinin çox böyük olmasıdır. Bərk cisimlər həcmi və formasını saxlayır, onların atom və molekulları fəzada nizamlı düzülərək müəyyən həndəsi quruluşa malik kristallar əmələ gətirir.

Kristal cisimlər

Buz parçası

Duz

Qiymətli daşlar

Metal

Lakin atom və molekulları nizamlı quruluş əmələ gətirməyən bərk cisimlər də mövcuddur. Onlar **amorf bərk cisimlərdir**.

Kristalların sabit ərimə və bərkimə temperaturu vardır. Amorf cisimlərin isə ərimə və bərkimə zamanı temperaturu fasiləsiz dəyişir. Kristallarda fiziki və

mexaniki xassələr istiqamətdən asılı olaraq dəyişir, amorf cisimlərin fiziki və mexaniki xassələri isə istiqamətdən asılı olaraq dəyişmir. Məişətdə maddələrin bu xassələrindən istifadə olunur. Şüşə amorf cisim olmasaydı, ondan müxtəlif formalı əşyalar – sınaq şüşəsi, stəkan, butulka hazırlamaq mümkün olmazdı.

Amorf cisimlər

Mum

Qır

Saqqız

Parafin

Şüşə

MADDƏNİN MAYE HALI

Arximed

e.ə. 287–212

Mayələrin xassələrinin elmi şəkildə öyrənilməsinə təqribən 2230 il bundan əvvəl Arximed tərəfindən başlanılmışdır.

Mayələr öz formalarını xarici hərəkətverici qüvvənin təsiri altında daim dəyişir, bunun nəticəsində mayələrdə axma müşahidə olunur. Mayələr töküldüyü qabın formasını alır. Onlar qazlardan fərqli olaraq, sıxılmaya az məruz qalır. Əksər mayələr sıxılmaz. Mayələrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların sürtünmə ilə əlaqəli olan özlülük xassəsidir. Əksər mayələr istidən genişlənir, elektrik cərəyanını keçirir. Müəyyən kütləyə malik daş parçası və yaxud kərpicə ip bağlayıb yuxarı qaldırıqda qolun əzələlərinin gərildiyini hiss edirik. Onları havada qaldırmaq üçün böyük qüvvə sərf olunur. Ancaq bunu suda etsək, əşyaların necə yüngülləşdiyini görürük. Bərk cismi suya atdıqda onun çox az bir zamanda mayenin səthində qaldığını müşahidə etmək olur. Bu cür hadisə ilə göldə, dənizdə və s. durğun sularda üzərkən də rastlaşmaq olur.

Bütün bunlar mayenin səthinin sanki elastik bir pərdə ilə örtüldüyünü göstərir. Mayenin bu xassəsi *səthi gərilmə* adlanır. Hər hansı bir kağız parçasını konus şəklinə salıb, yuyucu maddə qarışdırılmış suya salaq. Sonra kağızı ehmalca çıxarıb üfürsək, sabun köpüyünün basketbol topu böyüklüyündə qabarmasının şahidi olarıq. Bunun üçün paltar sabunundan başqa, istənilən yuyucu maddədən istifadə etmək olur.

Səthi gərilmə

Sabun köpüyünün üfürülməsi

İynənin suyun səthində qalması

Köpüklənmədə qabarcıqların toplanması

MADDƏNİN QAZ HALI

Qazlar asanlıqla sıxılır, çünki qaz molekulları arasındakı məsafə onların ölçülərindən xeyli böyükdür. Qaz müəyyən həddə kimi sıxıla bilər. Ancaq təzyiqli müvafiq həddə çatdıqda sıxılma zəifləyir. Qazların bu xassəsindən avtomobil təkərlərinin, məişətdə qaz, səhiyyədə isə oksigen balonlarının doldurulmasında istifadə olunur.

MADDƏNİN PLAZMA HALI

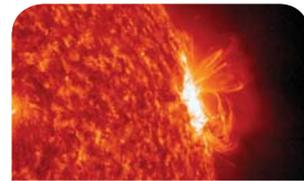
Plazma müsbət və mənfi yüklü sərbəst zərrəciklərdən, neytral və ya qismən ionlaşmış atomlardan təşkil olunmuşdur. Maddənin yüksək dərəcədə ionlaşmış qaz halına plazma deyilir. Qalaktikamızı təşkil edən maddələrin 99%-i plazma halındadır.

29727°C

660°C

14×10⁶°C

- Təyyarə və kosmik gəmilərin hərəkətlərinin elektromaqnit sahəsi vasitəsilə idarə olunmasına dair məlumat toplayın.
- Dumanla buludun yaranma səbəbini və fərqli cəhətlərini araşdırıb dəftərinizə yazın.

2

KAINATDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏRİN SİRRİ

Kainat sonsuzdur. Siz kainatda çoxsaylı səma cisimlərinin: planetlər, təbii peyklar, asteroidlər, ulduzlar, kometlər, meteoritlər və s. olduğunu, onların qarşılıqlı əlaqə nəticəsində qalaktikanı yaratdığını bilirsiniz.

- Bəs kainatda hansı hadisələr baş verir? Bu hadisələr necə öyrənilir?
- Kainatda baş verən hadisələr hansı qanunlara əsaslanır?

● Əsrlər öncə astronomlar səmanı müşahidə etmək üçün sadə teleskopdan istifadə edirdilər. O dövrdə insanlar göy cisimlərinin hərəkətini izləsələr də, onların quruluşu, mənşəyi, inkişafı və orada baş verən hadisələr barədə heç nə deyə bilmirdilər.

Müasir dövrdə alimlər kainatı tədqiq etmək üçün rəsədxanalarda müxtəlif cihazlar vasitəsilə göy cisimləri üzərində müşahidələr aparırlar. Hazırda göy cisimlərini müşahidə etmək üçün daha da təkmilləşdirilmiş müxtəlif teleskoplardan istifadə olunur.

"Great Canary" teleskopu

Rəsədxanalarda səmada baş verən dəyişiklikləri qeydə alan şüşə lövhələrin köməyi ilə ulduzların yerinin və parlaqlığının dəyişməsinə, həmçinin kainatda baş verən hadisələri müşahidə etmək, onların səbəbini öyrənmək mümkündür.

İohans Lippersqey

(1570–1619)

İlk teleskop hollandiyalı eynək ustası İohans Lippersqey tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində düzəldilmişdir. Bu cihaz hər iki ucunda böyüdücü linzalar olan uzun borudan ibarət olmuşdur.

Günəş sistemində baş verən hadisələrə Yer, Günəş, Ayın Yer ətrafında hərəkətini, Günəş və Ay tutulmalarını, Günəşdə baş verən partlayışları, asteroidlərin hərəkətini və s. misal göstərmək olar.

Yer kürəsi, digər planetlər və Günəş sisteminin kiçik cisimləri Günəş ətrafında fırlanır. Günəş sistemindən kənar da ulduzların olduğunu heç düşünmüsünüzmü?

Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası

- Bizim qalaktikadan başqa digər qalaktikalar da mövcuddurmu? Onlar haqqında nə deyə bilərsiniz?

PTOLEMEY

GEOSENTRİK
SİSTEM

KOPERNİK

HELİSENTRİK
SİSTEM

*Keçmiş dövrlərdə də Günəşin, Ayın göy sferasında hərəkət etdiyi məlum idi. Ptolemeyin **Geosentrik sistem** nəzəriyyəsinə görə, Yer kainatın mərkəzində yerləşir, Günəş, Ay və planetlər isə Yer ətrafında fırlanır. XVI əsrdə polyak alimi Nikolay Kopernikin **Heliosentrik sistem** nəzəriyyəsi Ptolemeyin nəzəriyyəsinə zərbə vurdu. Bu nəzəriyyə insanlarda Günəş sisteminin quruluşu haqqında düzgün təsəvvür yaratdı və məlum oldu ki, bütün planetlər Günəşin ətrafında, Ay isə Yer ətrafında fırlanır.*

- Böyük sürətlə hərəkət edən planetlər Günəşdən uzaqlaşmağa çalışsa da, bu mümkün olmur. Bunun səbəbini müəyyənləşdirin və fikrinizi əsaslandırın.

Kainat materiyadan və şüalanmadan ibarətdir. Kainatda materiya bərabər tərzdə müntəzəm paylanmışdır. Kainatın mühüm xassələrindən biri onun

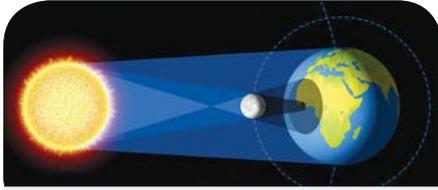
genişlənməsi və dəyişməsidir. O, daim hərəkətdədir. Ayın Yer, Yerin Günəş, Günəşin də qalaktikanın mərkəzi ətrafında fırlanmasının səbəbi göy cisimləri arasında olan cazibədir. Günəş sistemi və son dərəcə müxtəlif işıqlığa malik milyardlarla ulduzlar sistemi bizim qalaktikadır. Bütün ulduzlar qalaktikada cazibə qüvvəsi nəticəsində bir-biri ilə əlaqədə olmaqla qalaktikanın mərkəzi ətrafında fırlanır. Təkcə Yer və onun əhatəsindəki cisimlər deyil, kütləsi olan bütün cisimlər bir-birini cəzb edir.

🕒 Yer kürəsindəki canlıların Yerin səthindən qopmamasının səbəbini izah edin.

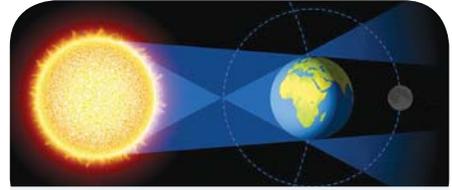
● GÜNƏŞ VƏ AY TUTULMALARI NECƏ BAŞ VERİR?

Günəş tutulması Günəşin Yerdən tam və ya qismən görünməməsidir. Bu zaman Günəş, Yer və Ay bir sıraya düzülür. Ay Günəşlə Yerin arasında yerləşir. Bu ən çoxu 7, əksər hallarda isə 1-2 dəqiqə davam edir.

Ay tutulması Günəş, Yer və Ayın bir düz xətt boyunca düzöldüyü zaman baş verir. Lakin bu zaman Yer Ayla Günəş arasında yerləşir. Ay Yerin kölgəsində olarkən Günəşdən aldığı parlaqlığı itirir və bir növ görünür. Ay bütövlükdə Yerin kölgəsində yerləşdiyi vaxt tam tutulma fazası başlayır və bu, adətən, 1,5 saat davam edir.

Günəş tutulması

Ay tutulması

Hər iki hadisə işığın düz xətt boyunca yayılması qanununa əsaslanır. Bu qanuna əsasən, bircins mühitdə* işıq düz xətt boyunca yayılır. Göründüyü kimi, kainatda bütün hadisələr eyni qanunlar əsasında baş verir və bütün qanunlar istənilən sahə üçün istənilən istiqamətdə dəyişməzdir.

🕒 Astronomlar diametri 300 m olan asteroidi Yer üçün təhlükəli hesab edirdilər. Onların ilk qənaətinə görə, Yer kürəsi ilə toqquşma zamanı asteroid böyük bir şəhərin üzərinə düşərsə, onu dağıda bilər. Lakin sonradan belə qərara gəlirlər ki, təhlükə gözlənilmir. Astronomların bu qənaətə gəlmələrinin səbəbini araşdırın.

* Bircins mühit – bütün həcmi boyu eyni fiziki xassəyə malik olan mühit

● Ekoloji tarazlığın pozulmasının nəticələri hansılardır? Onun qorunması və bərpası üçün hansı tədbirlər görülür?

● Təbiət öz-özünü tənzimləmə gücünə malikdir. O, təbii proseslər və qanunauyğunluqlar əsasında yaranmış, uzunsürən təkamül prosesində inkişaf etmişdir. Təbiətdə baş verən təbii proseslərlə yanaşı, ali varlıq olan insanın təbiətə göstərdiyi təsir də Yer kürəsinin ahəngini, tarazlığını pozmuşdur. Bu bütün tarix boyu müşahidə edilsə də, son dövrlərdə daha çox nəzərə çarpır.

● Atmosferin, su hövzələrinin, torpağın çirklənməsinin səbəblərini və canlılara təsirini yadınıza salın və sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Ekoloji tarazlığın pozulmasına həm təbii, həm də texnogen xarakterli hadisələr səbəb olur.

Təbii fəlakətlər – zəlzələ, sunami, torpaq sürüşməsi, meşə yanğını, quraqlıq, daşqın və s. hadisələr canlı aləm üçün əsl təhlükə mənbəyidir. Meşə yanğınları planetin ekoloji tarazlığını pozmaqla ciddi problemlər yaradır. Karbonun və suyun dövr etməsində meşələrin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini artıq bilirsiniz. Meşələrin yanması bu həyati əhəmiyyət daşıyan prosesi pozur. Yanğınlardan meşə fondunun ekoloji və resurs potensialını azaldır,

EKOLOJİ TARAZLIQ

2010-cu ildə Böyük Britaniyada dünyanın ekoloji baxımdan ən təmiz şəhərlərinin reyting siyahısı hazırlanmışdır. Bu siyahıya daxil edilmiş 221 meqapolis içərisində Kanadanın Kalqari şəhəri dünyanın ən təmiz şəhəri seçilmişdir. Siyahı hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmışdır:

- içməli suyun keyfiyyəti;
- zibilin vaxtında təmizlənməsi;
- kanalizasiya şəbəkələrinin və çirkab sularının təmizlənmə vəziyyəti;
- bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin səviyyəsi;
- şəhərlərdə səs-küyün səviyyəsi;
- avtomobillərin hərəkət intensivliyi və bununla əlaqədar havanın işlənmiş qazlarla çirklənməsi.

● Sizcə, nə üçün məhz bu meyarlar əsas götürülmüşdür?

meşə ekosistemlərinə, torpağın üst qatına dağıdıcı təsir göstərir, yanmış tullantı məhsulları ilə atmosferi və suyu çirkləndirir.

- Meşə yanğınlarının ətraf mühitə necə təsir edə biləcəyini qruplarda müzakirə edin və nəticələri sinif yoldaşlarınızla bölüşün.

Təbii fəlakətlər nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq və gözlənilən fəsadları maksimum səviyyədə azaltmaq üçün mütəxəssislər müxtəlif təkliflər irəli sürür, tədbirlər planı hazırlayırlar.

- Mütəxəssislər hesab edirlər ki, Yaponiyanın ən aktiv vulkanı Sakuracima növbəti 30 il ərzində püskürəcək. Yaxınlığında nüvə zavodunun, 600 000-ə yaxın əhalisi olan şəhərin olduğunu nəzərə alaraq yarana biləcək təhlükələri müəyyənləsdirin.

Son dövrlərdə bir çox texnogen xarakterli ekoloji problemlər insanın biganəliyi, təbii sərvətlərdən istifadə edərkən səhvlərə yol verməsi, təbiəti şüurlu surətdə dəyişməsi səbəbindən yaranır və nəticədə ekoloji sabitlik pozulur.

- Şəkillərdə gördükləriniz haqqında nə deyə bilərsiniz? Ozon qatının dağılmasının qarşısının alınması üçün hansı tədbirlər görə biləcəyiniz barədə sinif yoldaşlarınızla müzakirə aparın.

Yer kürəsində əhalinin sayının sürətlə artması nəticəsində insanlar təbiətdən getdikcə daha çox yararlanırlar. Onlar daha geniş sahələri təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edir, təbii ehtiyatları daha çox hasil edirlər. Bütün bunlar da təbiətə atılan tullantıların artmasına və ekoloji fəlakətlərə səbəb olur.

Ekoloji fəlakətlər hərbi fəlakətlərdən də təhlükəlidir. Ona görə də dünya ölkələri bu fəlakətlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün birləşir. Milli ekoloji problemlər regional, regional ekoloji problemlər isə global ekoloji problemlərə çevrildiyindən bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Artıq bir neçə ölkənin maraq dairəsini əhatə edən problemlərin həlli üçün ölkələrarası müqavilələr, sazişlər imzalanır. Həm miqyasından, həm də

əhəmiyyətindən asılı olaraq, beynəlxalq ekoloji problemlər ikitərəfli, çoxtərəfli sazişlər, konvensiyalar* əsasında tənzimlənilir.

"Hər il bizdə "Ekologiya ili" olmalıdır. Çünki bu həyatımızdır, sağlamlığımızdır, gələcəyimizdir".

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan dövlətinin strateji məqsədlərindən biri də ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasıdır. Bu sahədə ölkəmiz müvafiq beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Bununla bağlı dövlət səviyyəsində xüsusi sənədlər işlənilib hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirir.

Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva ağacəkmə aksiyasında

Müasir dövrdə təbiətdən istifadə nə qədər vacib və aktualdırsa, onu qorumaq, bərpa etmək, cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin etmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

- Respublikamız aşağıda adları çəkilən konvensiyalara qoşulmuşdur:
  - "Dənizin gəmilərdən çirkəndirilməsinin qarşısının alınması haqqında" Beynəlxalq Konvensiya;
  - "Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası.

Bu konvensiyalar haqqında məlumat toplayın və sinif yoldaşlarınızla fikirlərinizi bölüşün.

- Məktəbinizin ətraf ərazisinin qorunması məqsədilə görülə biləcək tədbirlərin planını tərtib edin. Bu məqsədlə layihəyə kimlərin cəlb olunacağını müəyyən edin.

* *Konvensiya* – hər hansı məsələ barəsində dövlətlər arasında bağlanan müqavilə; beynəlxalq hüquqi sənəd

LAYİHƏ

Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası

● Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası ilə bağlı layihənin hazırlanması üçün aşağıda sizə təqdim olunan mövzular əsasında araşdırma aparın. Layihənin hazırlanmasını aşağıdakı alqoritm üzrə planlaşdırın:

- bu məqsədlə aşağıdakı mövzulardan birini seçin;
- iş formasını müəyyənləşdirin;
- istinad edəcəyiniz mənbələri müəyyənləşdirin;
- tədqiqatın nəticəsinin təqdim olunma formasını müəyyənləşdirin və çıxış hazırlayın.

Zibilliklərin azaldılması
Mövcud vəziyyəti araşdırmaqla dünyada və yaxud respublikamızda zibilliklərin azaldılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısının alınması
Dünyada və yaxud respublikamızda atmosfer havasının çirklənməsinin səbəbləri nələdir, bunun qarşısının alınması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Yaşılıqların artırılması
Dünyada və yaxud respublikamızda yaşılıqların artırılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

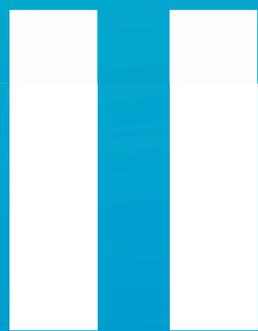
Yaşadığınız ərazinin təmizliyi
Yaşadığınız ərazinin ekoloji tarazlığının qorunması məqsədilə təkliflərinizi verin, tədbirlər planı və buklet hazırlayın.

Su hövzələrinin təmiz saxlanması
Dünyada və yaxud respublikamızda su hövzələrinin təmiz saxlanması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Şəhərimizin zəhərli tüstü və qazlardan qorunması
Havanı zəhərləyən əsas mənbələrdən biri olan avtomobillərin buraxdığı tüstü və qazlar ətraf mühitə necə təsir göstərir? Dünyada və respublikamızda havanın çirklənməsinin qarşısını almaq üçün nə kimi tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə hansı tədbirləri təklif edə bilərsiniz?

BÖLMƏ

CƏMIYYƏT
VƏ DÖVLƏT

1

CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA İNTEQRASIYANIN ROLU

XXI əsri İKT (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları) əsri ilə yanaşı, inteqrasiya əsri də adlandırırlar. Elm və təhsildə, iqtisadi və siyasi sahələrdə, bir sözlə, hər yerdə inteqrasiya anlayışı ilə tez-tez rastlaşırıq. İnteqrasiyasız həyatı təsəvvür etmək, cəmiyyətin həyatını inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür. "İnteqrasiya" sözü həyatın bütün sahələrinə aiddir. Bu anlayışın mahiyyətinə varmaq üçün, ilk növbədə, onun mənasını bilmək lazımdır. İnteqrasiya latın dilində "integer" sözündən götürülüb, "bərpa", "tamamlanan", "bütöv", "bütövləşmə" deməkdir.

● Sizcə, cəmiyyətin inkişafında inteqrasiyanın rolu nədən ibarətdir?

● İlk araşdırmalar göstərir ki, inteqrasiya termini XX əsrin sonundan daha çox istifadə edilərsə də, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə inteqrasiya sözünün mənası bütövləşmə, tamamlanma kimi dərk edilməyə başlandı.

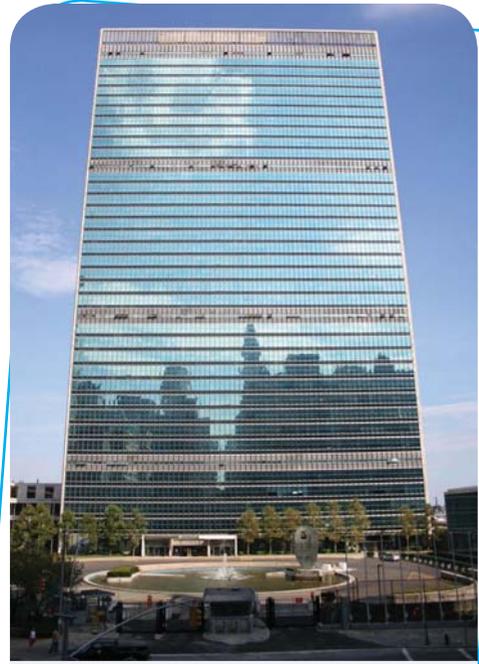
Əvvəllər insanlar kollektiv şəkildə yaşamış, qəbilə və tayfa halında fəaliyyət göstərmiş, inkişaf etmiş və daha yaxşı yaşamaq üçün səmərəli yollar axtarmışlar. Həyatını dəyişməyə və yaxşılaşdırmağa çalışan insan yeni inkişaf yolları axtarmağa başlamış, əmək nəticəsində yeni kəşflər etməklə elmi yeniliklərin əsasını qoymuşdur.

İnteqrasiya cəmiyyət həyatına, eləcə də dövlətin daxili və xarici siyasətinə təsir edən əsas amildir. Dünyanı əhatə edən inteqrasiya onlar arasında əlaqə və əməkdaşlığa şərait yaratmışdır. Müasir dünyada gedən inteqrasiya proseslərini bir çox tədqiqatçılar tək-cə zamanın tələbi deyil, həm də tarixin yenidən kəşf olunmuş qanunu adlandırırlar.

● Tarix dərslərindən öyrəndiyiniz mədəniyyətlərarası əlaqəyə dair faktları sadalayın. Bu əlaqəni cəmiyyətin inkişafına təkan verən amil kimi əsaslandırın.

Bu gün həyatımızı internet, elektron poçt və global rabitə imkanları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İKT cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir edən mühüm bir vasitədir. O, dövlət orqanları, iqtisadi, sosial sahələrlə yanaşı, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinə, insanların gündəlik həyatına da öz təsirini göstərir. Bir çox ölkələr İKT-nin tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-nin geniş tətbiqi ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir və bunun nəticəsində əhəlinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün şərait yaranır.

❶ İKT-nin maddi rifaha hansı təsirləri vardır?

BMT-nin Nyu-Yorkdakı binası

Avropa, ABŞ, Yaponiya və dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində informasiya və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı əsasında əmək məhsuldarlığı artmış, nəticədə təhsil, məişət, səhiyyə, ticarət və istehsalda həyat səviyyəsi yüksəlmişdir.

Ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası onun inkişafını sürətləndirdi. Bu işə Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına və Avropa Şurasına üzv olmasına şərait yaratdı. Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkəmiz Avropaya inteqrasiya yolu tutaraq həmin qitənin böyük dövlətlərindən olan Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya və digər ölkələrlə əlaqələrini genişləndirdi. Azərbaycan ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı və digər təşkilatlarla yanaşı, təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində ən nüfuzlu təşkilat olan NATO ilə əməkdaşlıq etməyə başladı.

❷ Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın əhəmiyyəti nədir?

Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsi ərazilərimizin böyük bir qisminin müvəqqəti olaraq itirilməsinə səbəb oldu. Belə bir vaxtda işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonların tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını, yüz minlərlə soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi faktlarını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq ölkə başçısının üzərinə düşən

mühüm vəzifə idi. Bu vəzifəni Heydər Əliyev layiqincə yerinə yetirdi. Onun qısa zaman ərzində dünyanın bir çox dövlət və hökumət başçıları ilə keçirdiyi görüşlər beynəlxalq aləmdə Azərbaycanı sülhsevər ölkə kimi tanıtdı.

Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında tərəfdaşlığın əsası Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 4 may 1994-cü il tarixində "Sülh naminə Tərəfdaşlıq" proqramının Çərçivə Sənədinin imzalanması ilə qoyuldu.

🗨️ Azərbaycan Respublikası siyasi inteqrasiyanı inkişaf etdirirmi? Bu inteqrasiyaya aid digər faktları sadalayın.

Avropaya inteqrasiya, beynəlxalq təşkilatlara üzvolma, dünyada mövcud olan təhlükələrə qarşı birgə fəaliyyət, bir çox layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində əldə edilən uğurlar göstərir ki, Azərbaycan və Qərbdövlətləri arasında iqtisadi-siyasi inteqrasiya davam etməkdədir.

Mədəniyyət və təhsil sahəsində UNESCO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan təhsilinin inkişafına səbəb oldu. Ölkəmiz nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar – Avropa Birliyi, Avropa Şurası, o cümlədən Avropa Şurası Parlament Assambleyası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) ilə sıx əməkdaşlıq edir.

🗨️ Azərbaycanın dünya ölkələri ilə inteqrasiyasını cəmiyyətin inkişafına təsiri baxımından dəyərləndirin.

XX əsrin son on illiyindən başlayaraq inteqrasiya və İKT-nin tətbiqi cəmiyyətin inkişafına təsir edən ən vacib amillərə çevrildi.

Gördüyünüz kimi, cəmiyyətin inkişafında inteqrasiyanın rolu əvəzsizdir. Sahələrarası əlaqələr və münasibətlər cəmiyyətin inkişafına təkan verir, yeni kəşflərin yaranmasına şərait yaradır.

🗨️ Cəmiyyətin inkişafında beynəlxalq təşkilatların rolunu izah edin.

🗨️ "İqtisadi əlaqələr inkişafa yol açır" fikrini əsaslandırın.

🗨️ Mədəniyyətlərarası inteqrasiyaya aid nümunələr göstərin.

🗨️ Sahələrarası inteqrasiyanın cəmiyyətin inkişafına təsirini şərh edin.

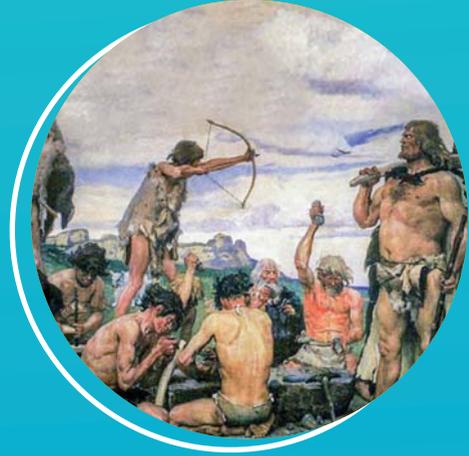
🗨️ İKT-ni inteqrasiya imkanlarına yol açan və cəmiyyətin həyatına təsir edən vasitə kimi əsaslandırın.

● Qədim insanlar öz tayfalarına başçı seçir, onun göstərişlərinə tabe olur və öz həyatlarını ona etibar edirdilər. Tədricən həyat tərzindən asılı olaraq hamı üçün ortaq olan adətlər, ənənələr və qaydalar meydana gəlirdi. Sonralar bu adətlər, qaydalar qanunlara çevrilməyə başladı. Bu isə artıq qanuna əsaslanan idarəçiliyin və gələcək dövlətin ilk əlamətləri idi. E.ə. IV–III minilliklərdə Şərqdə ilk dövlətlər meydana gəldi. Artıq bu dövlətlərin paytaxtları, sərhədləri, əraziləri, öz pulu, ordusu və hökmdarları var idi. Bütün bunlar müəyyən istisnalarla indi də dövlətin əsas əlamətləri hesab olunur.

Dövlət onu idarə edən qüvvənin – hakimiyyətin meydana gəlməsini zəruri edirdi. Bir qədər sonra qanunlar yazıya alınmağa başlandı. Bu qanunlar çox zaman hakimiyyəti və hakim qüvvələri müdafiə edir, müəyyən zümrənin maraqlarına xidmət edirdi. Keçmiş tayfa başçıları öz hakimiyyətlərini irsən ötürərək hökmdarlara – şahlara, krallara çevrildilər. Bu isə artıq dövlət idarəetməsinin ilk formasının – monarxiyanın meydana gəlməsi demək idi.

Əsrlər ötdükcə monarxların öz-başnalıqlarından əziyyət çəkən və hüquqları pozulan sadə insanlar mübarizəyə qalxaraq tədricən hakimiyyətdə təmsil olunma imkanları əldə etdilər. Respublikalar meydana gəldi.

DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ

Başar nəsli ta qədimdən indiyədək keçdiyi yolda daima idarəçiliyə ehtiyac hiss etmişdir. Siz artıq bilərsiniz ki, qədim insanlar qida əldə etmək və təhlükələrdən qorunmaq üçün kollektiv halında yaşayırdılar. Hələ vəhşi təbiətdən tam ayrılmayan insanlar çətin həyat şərtləri daxilində sağ qalmaq, yaşamaq uğrunda mübarizədə birləşməyə məcbur idilər. Zaman keçdikcə bu birliklər qəbilələrə, tayfalara çevrilirdi. Hər qəbilə və tayfanın isə öz başçısı olurdu. İlk vaxtlar başçılar qəbilə və ya tayfa üzvləri tərəfindən seçilirdi. Yalnız xüsusi bacarıqları – gücü, cəsarəti, qətiyyəti, çətin şəraitdə düzgün qərar vermə qabiliyyəti olan şəxslər başçı ola bilirdilər.

● Cəmiyyətin həyatında hakimiyyət bölgüsünün rolu nədən ibarətdir?

DÖVLƏTİN İDARƏTMƏ ÜSULUNA GÖRƏ İKİ FORMASI VAR:

MONARXİYA

RESPUBLİKA

Monarxiya mütləq (qeyri-məhdud) və məhdud (konstitusiyalı) olur. Onun bir növü də teokratik monarxiyadır* (Səudiyyə Ərəbistanı, Vatikan). Respublika isə parlamentli və prezidentli ola bilər. Həmçinin müasir dövrdə teokratik respublikalar da mövcuddur (İran İslam Respublikası, Pakistan İslam Respublikası).

- Əldə etdiyiniz informasiyalar və biliklər əsasında monarxiya və respublika idarəetmə formalarını müqayisə edin. Hansı idarəetmə üsulunun daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirin.

Aristotel

e.ə. 384–322

"Dövlət insanları bərişdirən bir alətdir. Dövlətdən kənarında insan təcavüzkar və təhlükəlidir".

- Düşünün, sizcə, nə üçün Aristotel dövlətdə yaşamayan insanı məhz bu cür qiymətləndirirdi? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Demokrit

e.ə. 460–370

"Dövlətin vəzifəsi hamının rifahını və ölkədə ədaləti təmin etməkdir. Yaxşı idarə olunan dövlət çox böyük dayaqdır. Onun içində hər şey var. Dövlət qorunub saxlananda hər şey tam halındadır, dövlət dağılsa, onunla birlikdə hər şey məhv olar".

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanaraq Demokritin dövlət haqqında söylədiyi fikirlərin müasir qanunvericilikdə necə əks olunduğunu müəyyənləşdirin.

Nəsirəddin Tusi

1201–1274

"Əxlaqi-nasiri əsərindən: "Dövlətlərin bünövrəsinin "ittifaq" olmasının səbəbi odur ki, hər adamın gücü təklikdə az olar, hamısı ittifaq bağlayıb çoxaldıqca qüvvətləri artar. Bu ittifaqın tərkibi və quruluşu bir bədənə oxşadığından dünyada bunları özünə tabe edə bilməmiş adamın qüdrəti də bu qədər olar".

* Teokratik monarxiya mütləq monarxiyanın bir formasıdır. Belə monarxiyalarda siyasi hakimiyyət ruhanilərin əlində cəmlənir.

- Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusinın dövlət haqqındaki fikirlərinə münasibət bildirin. Sizcə, o, dövlətin gücünü nədə görürdü?

İlk respublika e.ə. 509-cu ildə Romada yaranıb. Lakin bu respublika quldarların və azad adamların respublikası idi. Burada qulların heç bir hüququ yox idi. Sonrakı dövrlərdə Qərbi Avropada hamının bərabər hüquqları olan respublikalar meydana gəldi, demokratiyanın əsas şərti olan hakimiyyət bölgüsü prinsipi qanunla təsbit edildi.

Müsəlman Şərqi ilk respublikası hesab edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) 1918-ci il mayın 28-də yaradılmışdır. 1920-ci il aprelin 28-də AXC sovet Rusiyası tərəfindən süquta uğradıldı. Təxminən 70 ili əhatə edən sovet hakimiyyəti dövründən sonra 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi yenidən bərpa olundu. Müasir Azərbaycan Respublikası özünü AXC-nin varisi elan etdi.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına görə, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Respublika quruluşlu dövlətlərdə hakimiyyətin mənbəyi xalqdır. Bu, demokratiyanın əsas prinsipidir. Xalqın səsverməsi yolu ilə **Qanunverici** və **İcraedici** hakimiyyət formalaşır, onlar isə öz növbəsində **Məhkəmə** hakimiyyətini yaradır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

Qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir.

İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur.

Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına əsasən, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu hakimiyyət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

Con Lokk

1632–1704

Harada qanun yoxdursa, orada azadlıq da yoxdur.

● QANUNVERİCİ HAKİMİYYƏT

Azərbaycan Respublikasında Qanunverici hakimiyyəti Milli Məclis təmsil edir. Milli Məclis xalq tərəfindən səsvermə yolu ilə formalaşdırılır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, 18 yaşına çatmış hər bir Azərbaycan vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçə və seçilə bilər. Qanunverici hakimiyyət orqanına xalq tərəfindən seçilən millət vəkilləri – deputatlar qanunları hazırlayırlar.

Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin iclas zalı

Milli Məclis 5 il müddətinə seçilir və 125 deputatdan ibarət təkpalatalı parlamentdir. Milli Məclisin sədri parlamentin ilk iclasında deputatlar tərəfindən seçilir. Milli Məclis öz səlahiyyəti çərçivəsində qanun və qərarlar qəbul edir, həmçinin dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir. Qanunlar Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununa – Konstitusiyasına uyğun olaraq hazırlanır və qəbul edilir. Milli Məclis Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apelyasiya Məhkəməsinin hakimlərini vəzifəyə təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Baş Nazirin və digər vəzifəli şəxslərin bağlıdığı beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası* da Milli Məclisin səlahiyyətindədir.

○ "Mən deputat olsaydım" mövzusunda esse hazırlayın.

* *Ratifikasiya* – təsdiq etmək, rəsmiləşdirmək

● İCRA HAKİMİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının prezidenti təmsil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə, prezidentliyə namizədlərə aşağıdakı tələblər qoyulur:

- son 10 ildən artıq Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşamalı;
- seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olmalı;
- ağır cinayətlərə görə məhkum olunmamalı;
- başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmamalı;
- ali təhsilli olmalı;
- ikili vətəndaşlığı olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə 7 il müddətinə seçilir. Prezident öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə Prezident Administrasiyasını təşkil edir, Nazirlər Kabinetini yaradır. Nazirlər Kabineti yuxarı icra orqanı olub prezidentə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər həmçinin parlamentə də hesabat verirlər. Şəhər, rayon icra hakimiyyətləri də prezidentə tabe olmaqla yerlərdə icraedici hakimiyyəti həyata keçirir. İcra hakimiyyəti başçılarını vəzifəyə prezident təyin və azad edir. Azərbaycan dövləti prezidentli respublika olduğundan Konstitusiyamızda prezidentə geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Belə idarəetmə üsulunun üstünlüyü ondadır ki, parlamentli idarəetmə üsulundan fərqli olaraq, ölkədə siyasi böhranların baş verməsinə imkan vermir.

Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasının binası

2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına vitse-prezident vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında maddə əlavə edilmişdir. Hazırda ölkənin Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevadır.

- Sizcə, prezidentliyə namizədlərə son 10 ili respublikamızın ərazisində daimi yaşaması tələbinin qoyulması nə ilə bağlıdır?

● MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirir.

Konstitusiya Məhkəməsi

Ali Məhkəmə

Apelyasiya Məhkəməsi

Ümumi məhkəmələr

İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr

Məhkəmələrə hakimlər başçılıq edir. Seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşları hakim ola bilərlər.

Hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz və siyasi partiyalara üzv ola bilməzlər, vəzifə maaşından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvacib ala bilməzlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Q Sizcə, hakimlər üçün müəyyən edilmiş bu tələblər nədən irəli gəlir?

Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun gəlməsinə nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Rəyasət Heyəti

Q Əgər dövləti bir ailəyə bənzətsək, Konstitusiya Məhkəməsinin rolunu ailənin hansı üzvünə aid edərdiniz? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Q Parlamentli və prezident idarə üsullu respublikalar haqqında məlumat toplayın, müqayisələr aparın, gəldiyiniz nəticələr əsasında cədvəl tərtib edin.

● Qədim yunan və Roma filosofları insan hüquqlarını, insanın şəxsi həyatını ictimai mənafeədən və dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutmuşlar. Onların ideyalarına görə, insan və cəmiyyətin maraqlarının qarşılaşmasında aparıcı rolu insan hüquqları təşkil etməli idi. Lakin uzun müddət cəmiyyətin maraqları insanın fərdi maraqlarından öndə olmuşdur. Zaman keçdikcə insan hüquqlarının əsas-sız məhdudlaşdırılmasının cəmiyyətin maraqlarına zidd olduğu dərk olunmağa başlandı. İnsan hüquqlarının tanınması isə cəmiyyətin tərəqqisində mühüm nailiyyətə çevrildi.

Hazırda insan hüquqları üzrə normalar beynəlxalq hüquqa daxil edilmiş, onlara hörmət olunması isə beynəlxalq ictimaiyyətin vəzifəsinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə insan hüquqları beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edir. Onlara əməl etmək öhdəliyi isə dövlətlərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə də öz təsdiqini tapmışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra insan hüquqları və onlara hörmət edilməsi özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Buna görə də 10 dekabr 1948-ci il tarixində BMT Baş Assambleyası Ümumdünya İnsan hüquqları Bə-

İNSAN HÜQUQLARI

Femida heykəli

İnsan hüquqlarının tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Başar cəmiyyəti müxtəlif dövrlərdən keçdikcə insanların istər cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara sahib olması ideyası formalaşmış və tədricən inkişaf etmişdir.

● İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında beynəlxalq hüquqi sənədlərin rolu nədən ibarətdir?

yannaməsini qəbul etdi. Bəyannamə 30 maddədən ibarət olub insanların siyasi hüquqları ilə yanaşı, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını da özündə cəmləşdirir. Bəyannamə insan hüquqlarının qorunmasında və beynəlxalq hüququn inkişafında mühüm rol oynayır.

- Sizcə, nə üçün bu qətnamə məhz İkinci Dünya müharibəsindən sonra qəbul edildi? Müharibələrin insanların siyasi, mədəni və iqtisadi hüquqlarına təsiri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparın, nəticələrinizi qruplaşdıraraq cədvəl tərtib edin.

İnsan hüquq və azadlıqları sonralar da beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olmuşdur. 1966-cı ildə *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt imzalandı*. Həmin paktlarda nəzərdə tutulan əsas öhdəlik budur ki, bu sənədi imzalayan dövlət öz ərazisi çərçivəsində olan hər bir şəxsin hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı və bu hüquqları təmin etməlidir.

BMT tərəfindən 20 noyabr 1989-cu il tarixində Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya da qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında isə 1998-ci ildə Uşaq Hüquqları haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Uşaq Hüquqları Konvensiyası dünyanın hər yerində yaşayan uşaqların hüquqlarını qanuni şəkildə təmin edir. Bu sənəd uşaqların yaşaması və inkişafı üçün zəruri olan minimum standartları müəyyən edir. Konvensiyanı ratifikasiya etmiş bütün dövlətlər bu öhdəlikləri yerinə yetirməlidir. Onlar daim xüsusi təşkil edilmiş Uşaq Hüquqları Komitəsinə hesabat və həyata keçirdikləri bütün işlər haqqında məlumat verirlər. Uşaq hüquqlarına dair bütün məsələlər bu sənəddə cəmləşdirilib.

Konvensiya uşaqların iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi hüquqlara malik olmasını vurğulayır.

Xəstəxana binası

- Xəstəxanalardan və tibb mərkəzlərindən istifadə hansı hüquqi təminatın göstəricisidir?

Məktəb binası

- Şəkildə göstərilən binada sizin hansı hüquqlarınız təmin edilir?

UŞAQ HÜQUQLARI HAQQINDA KONVENSIYA 54 MADDƏDƏN İBARƏTDİR.

Onların hər biri ayrı-ayrı hüquqlar haqqında məlumat verir. Bütün hüquqlar 4 əsas kateqoriyaya bölünür:

İnkişaf hüquqları. Bu hüquqlar uşaqların öz potensiallarının tam inkişafına olan ehtiyaclarını təmin edir. Bura, məsələn, təhsil almaq, oynamaq və istirahət etmək, mədəni tədbirlərə cəlb edilmək və iştirak etmək, məlumat əldə etmək, fikir, vicdan və dini azadlıq hüquqları aiddir.

Müdafiə hüquqları. Bu hüquqlar uşaqları müxtəlif növ zorakılıq və istismardan qoruyur. Bura, məsələn, qaçqın və məcburi köçkün uşaqlara qayğının göstərilməsi, zorakılıq, cəzalandırma, hərbi münaqişələrə cəlbəmə, uşaq əməyinin istismarı, uşaq alveri, uşaqlara qarşı pis rəftar, işgəncə və narkotik və sitələrdən istifadə məsələləri daxildir.

İştirak hüquqları. Bu hüquqlar uşaqlara yaşadıkları cəmiyyətdə fəal iştirak etməyə imkan yaradır. Bunlar azad fikir söyləmək, onların həyatlarına təsir göstərən hallarda öz sözlərini demək, birləşmək və assosiasiyalar əmələ gətirməkdir. Uşaqların bacarıqları inkişaf edərkən onların cəmiyyətdə fəal iştirakı və bunun üçün imkanları daha da artır.

Yaşamaq hüquqları. Bunlara uşaqların yaşamaq və bunun üçün lazımı tələbatları təmin etmək hüquqları aiddir; həmçinin adekvat yaşayış standartları, qida və tibbi xidmətə malik olmaq kimi hüquqlar da bura aiddir.

 Uşaq hüquqları ilə bağlı verilən kateqoriyaları müzakirə edin. Hansı hüquqlardan daha çox və ya hansılarından daha az istifadə edirsiniz?

I. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

II. Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 12

 Dövlətin ali məqsədini şərh edin, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq normalara necə uyğunlaşdırıldığını aydınlaşdırın.

Bütün insanlar bərabər hüquqlu yaradılıblar və Allah tərəfindən müəyyən ayrılmaz hüquqlar bəxş olunmuşdur ki, bunların sırasına yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtliyə can atmaq daxildir.

ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsindən

Müasir insan hüquqları insanların üç əsas təbii hüququnu fərqləndirir: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və mülkiyyət hüququ. Bu hüquqlar istər insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilə və sazişlərdə, istərsə də dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında İkinci bölmə əsas insan hüquqlarını, azadlıqlarını və vəzifələrini özündə cəmləşdirir.

I. İnsan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir.

II. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

III. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 24

Bu maddənin III bəndi ilə bağlı müzakirələr edin, ətrafınızda baş verən real hadisələrlə müqayisələr aparın.

Ölkəmizdə insan hüquqları ilə bağlı çoxlu sayda qanunlar qəbul olunmuşdur. Bu qanunlar Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına geniş hüquqlar verir. Konstitusiyamızda və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması səlahiyyətli dövlət qurumlarının əsas vəzifələrindən biridir. 2001-ci il dekabrın 28-də

İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil E.Süleymanova

Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları

üzrə Müvəkkili (Ombudsman) vəzifəsi yaradılmışdır. Ombudsmanın əsas vəzifəsi özlərini ədalətsizliyin və qanunsuzluğun qurbanları hesab edən vətəndaşların hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Buna uyğun olaraq Ombudsman zərərçəkən şəxslə dövlət strukturları arasında vasitəçi kimi fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASINDAN İNSAN HÜQUQLARI İLƏ BAĞLI SEÇMƏ MADDƏLƏR

Maddə 25. BƏRABƏRLİK HÜQUQU

- I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.*
- II. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.*
- III. Dövlət irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.*

Maddə 27. YAŞAMAQ HÜQUQU

- I. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.*

Maddə 29. MÜLKİYYƏT HÜQUQU

- I. Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.*
- II. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.*

Maddə 37. İSTİRAHƏT HÜQUQU

- I. Hər kəsin istirahət hüququ vardır.*
- II. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.*

Maddə 39. SAĞLAM ƏTRAF MÜHİTDƏ YAŞAMAQ HÜQUQU

- I. Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.*
- III. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz.*

- "İnsan hüquqları qorunur" başlığı altında təqdimat hazırlayın.
- "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları qorunur" fikrini əsaslandırın.

4

İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI

Müasir dövrdə bəşəriyyət bir sıra problemlərlə üz-üzə dayanıb: sülhün və dayanıqlı inkişafın saxlanılması, sağlam ətraf mühitin qorunması, aclıq, cinayət, narkomaniya, terror, nüvə təhlükəsi və s. Bütün bunlar insanların, xalqların, bütövlükdə isə cəmiyyətin hüquqlarının pozulmasının əsas səbəbləri hesab olunur. Buraya irqi, dini və cinsi ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən qeyri-demokratik rejimləri də əlavə etsək, insan hüquqlarının pozulma səbəblərinin geniş mənzərəsi gözlərimiz qarşısında canlanır.

● Sizcə, bir çox bəyannamələrin qəbul edilməsinə baxmayaraq, hələ də insan hüquqlarının pozulmasının səbəbi nədir?

● Siz artıq keçdiyiniz müxtəlif fənlər vasitəsilə bəşəriyyətin qarşılaşdığı ekoloji problemlərlə tanış olmusunuz. Düşünün, sizcə, bu problemlər insanların hansı hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilər?

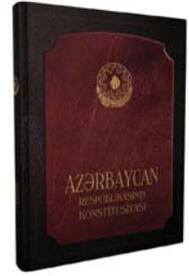

İnsan hüquqlarının qorunması, pozulmuş hüquq və azadlıqların bərpa edilməsi demokratik dövlətlərin, müvafiq beynəlxalq qurumların diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikasında da bu hüquqların qorunması üçün geniş qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, hər kəs doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz, ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malikdir. Bu hüquq və azadlıqların təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyamız hər

kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqları ilə azadlıqlarını müdafiə etmək hüququnu da təsbit edir. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti ilə dünyada nümunəvi dövlətlər sırasındadır. Ölkəmizdə müxtəlif dinlərə mənsub və fərqli dillərdə danışan çoxlu xalqlar yaşayır. Onların öz dini ayinlərini sərbəst şəkildə icra etmələri, öz dillərində təhsil almaları üçün dövlət tərəfindən hər cür şərait yaradılıb.

Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyası

"Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, bütün dövrlərdə Azərbaycan dözümlülük, tolerantlıq məkanı olmuşdur. Bu gün müstəqil Azərbaycan öz siyasətini bu möhkəm təməl üzərində qurur".

Prezident İlham Əliyevin III Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda çıxışından, 2013-cü il

Siz artıq bilirsiniz ki, insan hüquqlarının formalaşması, onların qanunlarda öz əksini tapması uzun tarixi bir dövr keçmişdir. İnsanların sosial mənşəyinə, irqinə və dərisinin rənginə, cinsinə, milli və dini mənsubiyyətinə görə bərabərhüquqlu hesab olunmadıqları barədə tarixdən kifayət qədər faktlar öyrənmişiniz.

Şəklə baxın və pozulan insan hüquqlarını müəyyən etməyə çalışın.

Tarix fənnindən öyrəndiklərinizi xatırlayın. Şəklə əsasən insan hüquqlarının qorunması vəziyyətini təyin edin.

Köləliyin tarixi qədimdir. Tarixi mənbələrdən əldə olunan məlumatları nəzərdən keçirsək, görərik ki, insanlar təbəqələrə bölünmüş, güclülər zəifləri əzmiş, borc müqabilində və ya hər hansı bir səbəbə görə insanlar kölə olmağa məcbur edilmişdir. Tarixən qul kimi məhkum edilmiş insanlara "danışan alət", "gözünü yuxarı qaldırmayanlar" və s. bu kimi adlar verərək istismar etmişlər. Qədim Misirdə hətta qulları firon ölərkən onunla bərabər basdırırdılar. Onların inanclarına görə, firon axirətdə öz həyatına davam edərkən ona qullar lazım olacaqdır.

🗨️ Müasir dövrdə insan istismarının hansı nümunələrini göstərə bilərsiniz?

Orta əsrlər dövründə və yeni dövrdə də insan hüquqlarının pozulmasına xeyli misallar gətirmək mümkündür. Buna nümunə kimi bəzi Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətini, müstəmləkələr uğrunda mübarizələri, həmçinin müharibələri də göstərmək olar.

İnsan hüquqları daha çox müharibələr zamanı pozulur. XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsi böyük tələfatlar, kütləvi qırğınlar və dağıntılarla yadda qalmışdır.

Birinci Dünya müharibəsi (28 iyul 1914 – 11 noyabr 1918) dövründə milyonlarla insan ölmüşdü. Minlərlə insan yurd-yuvasından didərgin düşmüş və rahat həyatından məhrum olmuşdu. 1939-cu ildə başlamış İkinci Dünya müharibəsi isə daha böyük tələfata, kütləvi qırğınlar yol açmışdı. ABŞ-ın Yaponiyanın Hirosima və Naqasaki şəhərlərinə atom bombası atması ilə tarixdə ilk dəfə nüvə silahından istifadə edilmişdi.

Bu müharibə milyonlarla Avropa yəhudisi üçün əsl faciəyə çevril-

mişdi. Hitlerin başçılıq etdiyi nasistlər öz irqi üstünlük nəzəriyyəsini reallaşdıraraq milyonlarla yəhudinin həyatına son qoymuşdular.

İkinci Dünya müharibəsində 100 minlərlə soydaşımız alman faşizminə qarşı qətiyyətli mübarizə aparmış, onların xeyli hissəsi öz həyatlarını qurban vermişdir.

Faşistlərin əsir düşərgəsi

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası

təcavüzkar Ermənistan dövlətinin əsassız ərazi iddiaları səbəbindən arzuolunmaz müharibəyə cəlb edilmiş, 1 milyondan artıq soydaşımız öz yurd-yuvasından qovulmuş, qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişlər. Bu müharibənin gedişində XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımı baş vermişdir. Xocalının yüzlərlə dinc sakini məhz azərbaycanlı və müsəlman olduğu üçün erməni millətçiləri

*Bakıda Xocalı faciəsinə ucaldılmış
"Ana harayı" soyqırımı abidəsi*

tərəfindən xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla qətlə yetirilmişlər. Ermənilərin Xocalıda törətdiyi soyqırımı insan hüquqlarının pozulmasının ən bariz nümunəsidir.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində kənd təsərrüfatının yararlı torpaq sahələri işğal altında qalmış, yaşayış məntəqələri, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələri və s. dağıdılmışdır. Münaqişə ilə bağlı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin qəbul edilməsinə baxmayaraq, onların heç biri indiyə qədər icra olunmamışdır.

- 1 Müharibələrin insanların hansı hüquq və azadlıqlarını pozmasını müəyyənləşdirin və bunlarla bağlı təqdimat hazırlayın.
- 2 Xocalı faciəsinə insan hüquqlarının pozulması faktı kimi dəyərləndirərək təqdimat hazırlayın.
- 3 İnsan hüquqlarının pozulmasını faktlara əsasən şərh edin.
- 4 Oxuduğunuz əsərlərdən, yaxud baxdığınız filmlərdən insan hüquqlarının pozulmasına dair nümunələr göstərin.

5

İQTİSADİYYAT

Bəzən ailəyə kiçik dövlət də deyirlər. Dövlətin yaşaması və güclənməsi üçün onun gəlir mənbələri olmalıdır. Ailədə də belədir, dövlət kimi, onun da gəlirləri və xərcləri vardır. Gəlirlər və xərclər, başqa sözlə, pul maliyyənin əsasını təşkil edir. Elə maliyyə sözü də ərəbcədən dilimizə keçmiş, mənası "məhsulun, sərvətin dəyəri", yəni pul deməkdir.

- Maliyyənin cəmiyyətin həyatında rolu nədən ibarətdir?

● MALİYYƏ

- Hər birimiz müəyyən yaşa çatdıqda öz gəlirlərimizi və xərclərimizi idarə etməyi bacarmalıyıq.
- Pulun düzgün xərclənməsi dedikdə nə başa düşürsünüz?

Hər bir insanın cəmiyyətdə layiqli mövqe tutması üçün hədəfləri və məqsədləri olmalıdır. Məhz hədəfləriniz sizin gələcək maliyyə xərclərinizi müəyyən edir. Pul isə bu hədəflərə çatmaq üçün vasitələrdən biridir. Başqa sözlə, pulun özü hədəf deyil, əgər bu belə olarsa, onda siz böyük məqsədlərinizdən uzaq düşə bilərsiniz. Çünki qazandığınız pulları hər an

itirmə təhlükəsi də var. Amma hədəflərinizə doğru əzmlə irəliləsəniz, arzula-
dığınız peşə və sənətə yiyələnər, gələcək maliyyə vəziyyətinizi də zəmanət
altına almış olarsınız.

Stiv Cobs, "Apple" şirkətinin qurucusu

1955–2011

*"Qəbiristanlıqdakı ən varlı adam olmaq mənim üçün heç nəyi ifadə
etmir. Mənim üçün ən vacib olan gecə yatağıma uzananda "Bu gün
mükəmməl iş gördüm" deyə bilməkdir".*

Sizcə, Stiv Cobs bu fikri ilə nə demək istəyib?

Siz oxuyur, təhsil alırsınız. Bunun üçün sizə dövlət tərəfindən lazımı şəraiti
yaradılır. Dövlət öz üzərinə düşəni edir: məktəblər tikdirir, sinif otaqlarını
əyani vəsaitlərlə təmin edir, müəllimlər təyin edir, bir sözlə, sizin normal
təhsil almağınız üçün hər cür şərait yaradır. Sizə hər gün öz tələbatlarınızı
ödəmək üçün müəyyən məbləğdə pul gərək ola bilər. Bu baxımdan pulun
necə xərclənməsinə heç də adi məsələ kimi baxmamalısınız. Çünki gəlir və
xərclərə düzgün münasibətinizlə artıq maliyyə vərdişləri qazanmış olursunuz.
Siz gündəlik həyatınızda belə hesablamalar aparmaqla böyük qənaətlər
etmiş olarsınız. Beləliklə, maliyyə çətinliklərinin öhdəsindən gəlmə yolunu
hələ məktəbli ikən kəşf edin.

Tarix	Gəlirin mənbəyi və miqdarı	Mən nə aldım?	Neçəyə idi?	Bu, istək, yoxsa ehtiyac idi?
Cəmi				

Cədvəli doldurun və öz maliyyə xərclərinizi müəyyən edin.

N.Q. Menkyu, ABŞ iqtisadçısı, Harvard Universitetinin professoru

1958

"Xərclər arzu olunanların əldə edilməsi üçün imtina edilənlərdən ibarətdir".

- Verilmiş fikri özünüz üçün aydınlaşdırın. Xatırlayın, sizə vacib olan hansısa əşyanı almaq üçün nələrdən imtina etmisiniz?
- İsraf və qənaət anlayışlarını necə başa düşürsünüz?

Dövlət səviyyəsində maliyyə iqtisadiyyatın mühüm bir qolu sayılır. Maliyyə pul yığımı, pulun borc verilməsi, pulun xərclənməsi, büdcənin hazırlanması və s. prosesləri əhatə edir. Bu prosesdə pul kütləsinin daha çox cəmləşdiyi banklar mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən biri inflyasiyadır. Əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin artımına əsasən, dövlət dövriyyəyə daha çox pul buraxdıqda inflyasiya baş verir. Bu zaman pul qiymətdən düşür. Azərbaycan Respublikasında pul kütləsinə Mərkəzi Bank nəzarət edir.

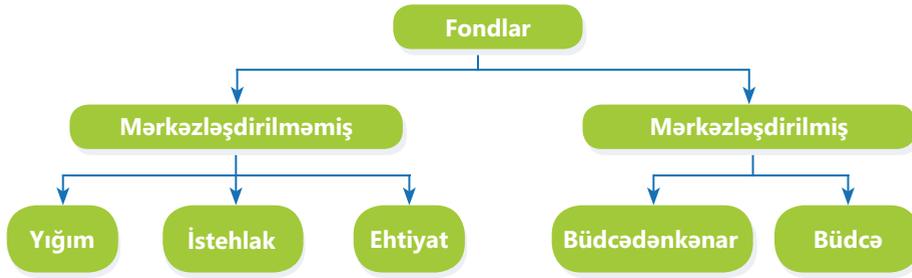
*Azərbaycan Respublikasının
Mərkəzi Bankı*

Dövlətin idarəçilik, müdafiə və s. kimi çoxsaylı funksiyaları vardır. Azərbaycan Respublikasında maliyyə münasibətlərini tənzimləmək funksiyasını Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Dövlət maliyyəsi müxtəlif pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə bağlı olan iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Bu pul vəsaitləri mərkəzləşdirilməmiş və mərkəzləşdirilmiş fondlara ayrılır. Mərkəzləşdirilməmiş pul fondları müəssisələrin fondlarıdır. Onlara

yığım fondu, istehlak və ehtiyat fondları daxildir. Yığım fondunun vəsaitləri kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə və s. xərclərə sərf edilir. İstehlak fondu zəruri və artıq məhsulun dəyəri hesabına formalaşır. Ehtiyat fondu məhsulun dəyəri hesabına təşkil olunur. Lazım olan ehtiyaclar həmin fondun vəsaiti hesabına ödənilir. Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondları dövlət səviyyəsində formalaşdırılır. Onlara müxtəlif hakimiyət orqanlarının

büdcələri və büdcədənənar fondlar daxildir. Gəlirlər bölgüsünün mürəkkəbliyi maliyyə ilə yanaşı, başqa iqtisadi kateqoriyaların da iştirakını zəruri edir. Məsələn, qiymət, əməkhaqqı, vergi, faiz və s.

Gördüyünüz kimi, həyatımızı maliyyəsiz təsəvvür etmək çətindir. Buna baxmayaraq, çalışın, lüzumsuz maliyyə xərclərinə yol verməyin.

● VERGİ

● Vergi anlayışının meydana gəlməsi dövlətlərin yaranması ilə əlaqələndirilir. Alimlər belə hesab edirlər ki, ilk vergi yığıcı qədim Misirdə tətbiq olunub. Tarixçilər hələ e.ə. 30-cu əsrdə Misir hökmdarlarının əhalidən vergi toplaması faktını təsdiq edirlər. Qədim dövrlərdə əkinçilər, adətən, istehsal etdikləri məhsuldan dövlətə müəyyən miqdarda pay ayırırdılar. Bu məhsullar hökmdar anbarlarına toplanır və çox vaxt ordunun ehtiyaclarına sərf edilir, həmçinin quraqlıqlar zamanı əhaliyə də paylanılırdı. Azərbaycanda əhalidən vergilərin toplanılması qədim dövrdən mövcuddur. Hələ qədim dövlətlərimizin yarandığı vaxtdan başlayaraq hökmdarlar vergi toplanılmasına həmişə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Orta əsrlərdə də vergilər hökmdarlar üçün dövlət xəzinəsini doldurmaq üçün əsas mənbələrindən biri olmuşdur. Siz artıq "Azərbaycan tarixi" və "Ümumi tarix" dərsliklərindən bu haqda məlumatlara maliksiniz.

Orta əsrlərdə vergitoplama mərasimi

- 🗨️ Tarixi bilikləriniz əsasında xatırlayın: Elxani hökmdarı Qazan xanın vergi islahatının dövlətin iqtisadi həyatına təsiri nədən ibarətdir?

Göründüyü kimi, vergilər və vergi sistemi uzun təkamül mərhələsi keçmişdir. Müasir dövrdə də vergilər dövlət büdcəsinin əsas gəlirlərindən birini təşkil edir. Lakin vergilərin təyinatı və funksiyaları müasir dövrdə xeyli dərəcədə dəyişmişdir.

Hələ XVIII əsrdə fransız maarifçisi Ş.Monteskyö dövləti vətəndaşların bağladığı müqavilə adlandırır. Vətəndaşlar dövlət qurarkən bir sıra hüquqlarından və gəlirlərindən könüllü surətdə imtina etməli idilər. Çünki dövlət onlara xarici müdaxilələrdən, daxili qarışıqlıqlardan və digər təhlükələrdən qorunma imkanı yaradırdı. Müasir vergilər və vergi sistemi də bu müddəə

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi

üzərində qurulmuşdur. Vətəndaşlar şüurlu surətdə gəlirlərinin bir hissəsini dövlətə verir, dövlət isə vergilərdən gələn gəliri vətəndaşların və dövlətin müxtəlif problemlərinin həllinə xərcləyir. Beləliklə, vergilər dolayı yolla yenə də vətəndaşların özlərinin mənafeyinə və maraqlarına xidmət etmiş olur. Dövlət vergilərdən gələn gəlirlərin xeyli hissəsini vətəndaşların sosial rifahının yüksəldilməsinə, təqaüdüçülərə, əlillərə, təhsilə, səhiyyəyə, ordu-

nun gücləndirilməsinə və digər sahələrə xərcləyir. Məhz buna görə də vergi ödəyicisi olan hər bir vətəndaş bununla fəxr etməlidir. Çünki onlar vergi ödəməklə dövlətin güclənməsinə və beləliklə, öz yaşayış səviyyələrinin yüksəldilməsinə də xidmət etmiş olurlar. Ölkəmizdə vergi məsələlərinə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi nəzarət edir.

- 🗨️ Sizcə, vergidən yayınmanın hansı mənfi fəsadları ola bilər?

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

Dövlət vergiləri

Muxtar Respublika vergiləri

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri)

- Dövlət vergiləri dedikdə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur.
- Muxtar Respublika vergiləri dedikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.
- Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə Vergi Məcəlləsində və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

*Naxçıvan Muxtar Respublikasının
Vergilər Nazirliyi*

- “Vətənə sevgi, dövlətə vergi” adlı təqdimat hazırlayın.

Vergilərin ödənilməsi Azərbaycan vətəndaşlarının konstitusiyaya öhdəliyidir. Azərbaycan Respublikasında vergilər pul vahidimiz olan manatla hesablanır və ödənilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

- Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi və s.

- “Vergi iqtisadiyyatın əsasıdır” fikrinə münasibət bildirin.

- Fiziki və hüquqi şəxs anlayışlarını izah edin.

● SIĞORTA

● Həyat hərdən bizi gözləmədiyimiz təhlükələrlə üz-üzə qoyur. Bu təhlükələr bizim sağlamlığımıza, malımıza, mülkümüzdə elə ziyan vurur ki, bəzən dəyən zərəri aradan qaldırmaq çox çətin olur. Dost-tanışdan yardım istəmək isə problemin həll olunması üçün çıxış yolu deyil. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bizə hərtərəfli kömək lazımdır.

● Şəkillərdə gördüyünüz bu kimi hadisələrdən daha az ziyanla çıxmaq üçün bizə ən yaxşı köməkçi vasitə nə ola bilər?

İnsanlar həmişə təhlükəsiz ömür sürmək, gözlənilməz hadisələrin ziyanını mümkün qədər azaltmaq istəyi ilə yaşamışlar. Bundan çıxış yolları tapmaq üçün isə sığorta həyatımıza daxil olmuşdur.

● Sizcə, həyatda bu cür gözlənilməz hadisələrdən az zərərlə çıxmaq üçün nə etmək lazımdır? Bizim hansı çıxış yollarımız vardır? Belə bir öhdəliyi üzərinə götürən qurumun fəaliyyəti haqqında nələri bilirsiniz?

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan sığorta dəyən ziyanın aradan qaldırılması üçün məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesidir.

Hələ XIV əsrin əvvəllərində Brugge şəhərində əmlakın sığorta edilməsi üçün "Sığorta palatası" yaradılmışdı. İlk sığorta şirkəti isə 1424-cü ildə Genuya şəhərində təşkil edilmişdi.

Sığorta cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zəmanətçisi kimi çıxış edir. Həmçinin gözlənilməz və fəvqəladə hadisələr əmlak mənafeələrinin qorunmasına, dövlətin maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə təsir göstərir.

O nainki sığorta hadisələri zamanı büdcəni dəyən zərərlərin ödənilməsindən azad edir, hətta uzunmüddətli investisiyaların mənbəyinə çevrilir.

 Sığortanın cəmiyyətin həyatındakı rolunu faktlarla izah edin.

Sığortanın həyata keçirilməsi icbari və könüllü formada aparılır. İcbari (yəni məcburi) sığorta dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında həyata keçirilir. Bu sığorta cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi üçündür. Sığortanın icbari forması sığortaçıni müdafiə edir. Ona görə də ölkəmizə tətbiq edilən sosial sığorta, hərbi xidmətçilərin sığortası və digər bir neçə sığorta forması icbari sığortadır. Hər bir ölkədə icbari sığorta obyektləri müxtəlifdir. İcbari sığorta, bir qayda olaraq, dövlət sığorta orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün sığorta orqanları hər il bütün ölkə üzrə sığortalanmış obyektlərin qeydiyyatını aparır, sığorta ödənişlərinin hesablanmasını və müəyyən olunmuş müddətə yığılmasını həyata keçirir.

İcbari sığortadan fərqli olaraq, sığortanın könüllü forması, adından da göründüyü kimi, sığortaçılarla sığorta olunanlar arasında könüllü olaraq bağlanılır. Qanunvericiliyə əsasən, könüllü sığortanın hər bir növü üzrə qaydalar müəyyənləşdirilir. Qanun könüllü sığortaya aid olan bütün obyektləri müəyyənləşdirir. Bütün proses sığorta qaydaları ilə həyata keçirilir.

Sığorta şərtlərinə uyğun olaraq, sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün bəzi məhdudiyətlər mövcuddur. Könüllü sığorta müəyyən edilmiş sığorta müddəti ilə məhdudlaşdırılır. Müqavilədə müddətin başlama və sona çatma tarixi xüsusi olaraq müəyyənləşdirilir.

"Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən sığorta iki əsas sahədən – *həyat və qeyri-həyat sığortası* sahələrindən ibarətdir.

Həyat sığortası sığortalanan şəxsin sağlamlığının, iş qabiliyyətinin qocalığa, yaxud əlilliyə görə tamamilə və ya qismən itirilməsi halları üçün aparılan sığortadır. Həyat sığortası üzrə müqavilə müddəti bitdikdə və ya *sığorta hadisəsi* baş verdikdə sığorta məbləği sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə sığortaçıya, yaxud onun varisinə ödənilir. Həyat sığortası müqavilələri uzun müddətə bağlanılır. *Qeyri-həyat*

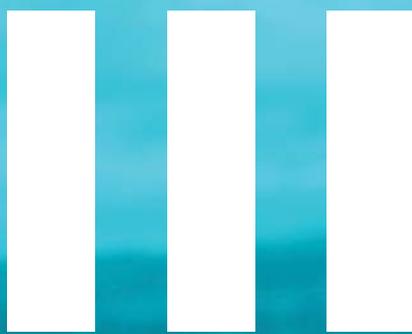
sığortası sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman sığortaçıya vurulan zərər ödənilməklə onun məsuliyyəti, əmlakı və əmlak mənafeələri ilə bağlı risklərin sığortasıdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 25 iyun 1999-cu il tarixli qərarı ilə respublikamızda ilk dəfə "Sığorta haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla ölkəmizdə sığorta işi hüquqi bazaya malik olmuş, milli sığorta bazarının yaranmasına şərait yaradılmışdır.

- 🗨️ Pulun tarixi haqqında buklet hazırlayın.
- 🗨️ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vergilərin ödənilməsinin vacib olmasını əsaslandırın.
- 🗨️ Sizcə, qəbul edilmiş "Sığorta haqqında" qanunun əhəmiyyəti nədir?
- 🗨️ Hansı sığorta şirkətlərini tanıyırsınız? Tanıdığınız sığorta şirkətlərindən biri haqqında təqdimat hazırlayın.
- 🗨️ Sığortalar haqqında məlumat yazmaqla cədvəli tamamlayın.

Tibbi sığorta	
Həyat sığortası	
Əmlakın yanğından və riskdən sığortası	
Bədbəxt hadisələrdən sığorta	

- 🗨️ Genuya şəhərində yaradılmış ilk sığorta şirkəti haqqında məlumat toplayın.
- 🗨️ Tarix fənnindən keçdiyiniz mövzular əsasında "Vergilərin tarixi" adlı təqdimat hazırlayın.

BÖLMƏ

MƏNİM MƏNƏVİ
DÜNYAM

1

MÜNASİBƏTİ NECƏ QURURUQ?

Ünsiyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Bunların içərisində sual-cavab və müzakirələr xüsusi yer tutur.

- Bəs insanlar nəyin naminə ünsiyət yaradırlar?
- İnsanlararası münasibətlərdə ümumi cəhətlər hansılardır?

● Ünsiyət insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. İnsanlararası münasibətlər ünsiyət prosesində yaranmaqla yanaşı, məhz bu prosesdə də formalaşır.

Psixoloqlar qarşılıqlı münasibətləri *formal* və *qeyri-formal* olmaqla 2 yerə bölürlər.

Formal ünsiyət müəyyən rəsmi qaydalarla məhdudlaşır. "Müəllim–müəllim", "direktor–müəllim", "baş həkim–tibb bacısı", "şöbə müdiri–elmi işçi" və s. arasındakı münasibətlər formal xarakter daşıyır.

Qeyri-formal münasibətlər rəsmi qaydalarla məhdudlaşmır. Bu cür münasibətlər dostlar, yoldaşlar, qohumlar, valideynlər və b. arasındakı münasibətlərdir. Lakin bununla belə, istənilən müəssisədə formal münasibətlər qeyri-formal münasibətlərə də keçə bilər. Çox vaxt bu cür münasibətlər *simpatiya** üzərində qurulur.

- Sınıfdə ən çox kimlərlə ünsiyət qurursunuz? Buna səbəb nədir? Ünsiyət qurduğunuz şəxslərlə hansı ümumi cəhətləriniz var?

* *Simpatiya* – bir adama və ya bir şeyə qarşı rəğbət, meyl

İnsanların tələbatları, fəaliyyət növləri, maraqları, istəkləri, sosial yönümləri, potensial imkanları, dünyaya baxışları, əqidələri, əməksevərliyi, ünsiyyət mədəniyyəti və s. onları bir-birinə yaxınlaşdırır.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, bəzən temperament tipləri və xarakterləri müxtəlif olan uşaqlar daha yaxşı münasibət qura bilirlər.

Psixoloqların fikrincə, 4 temperament tipi var: sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melankolik.

 Hansı temperament tiplərinə aid olan uşaqlar bir-biri ilə daha yaxşı ünsiyyət qururlar? Fikirlərinizi qruplarda müzakirə edib əsaslandırın.

Sanqvinik

Bu tipə aid insanlar zirək və diri-baş olurlar. Tələskən, ünsiyyətçil, təşəbbüskardırlar. Oturaq işi sevmədiklərindən daim hərəkətdədirlər. Ətrafda baş verənlər onların diqqətindən kənar qalmır. Hər şeyə maraq göstərilir və onların maraq obyektləri tez-tez dəyişir. Böyük həvəslə başladıkları işi asanlıqla yarımçıq qoya bilirlər. İstənilən şəraitə, vəziyyətə tez uyğunlaşa bilirlər. Son dərəcə emosionaldırlar. Onlar tez sevinib, tez də kədərlənirlər. Bu tip insanlar təsir altına tez düşürlər.

Xolerik

Bu tipə aid insanlar son dərəcə coşqun və kəmhövsələdirlər. İstənilən məsələyə dərhal reaksiya verirlər. Bu xasiyyətlərinə görə ətrafdakılarla yola getmir, tez-tez münaqişəyə girirlər. Adətən, səbirsiz, tündməcəz olurlar. İnadkardırlar. Sanqvinikdən fərqli olaraq, maraqları sabit və davamlıdır, başladıkları işi sona çatdırırlar. İstənilən problemlə üzləşdikdə özlərini itirmir, asanlıqla vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar. Bu tipə aid olan insanlar sadıqdırlar, yaxınlarına son dərəcə bağlı olduqlarına görə onlar üçün mühiti dəyişmək çox çətinidir. Düşükləri yeni mühitə uzun müddət alışa bilmirlər.

Fleqmatik

Bu tip insanlar qaradınmaz, sakit, təmkinli olurlar. Çox çətinliklə söhbətə qoşulurlar. Heç bir tip fleqmatik qədər təmkinli deyildir. Onları həyəcanlandırmaq və yaxud hirsəndirmək elə də asan məsələ deyil. Bu tip insanlar istənilən halda hadisələrə hamıdan gec reaksiya verirlər. Bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, psixoloqların fikrincə, fleqmatik insanlar mehriban və istiqanlı olurlar. Sadəcə, onları yaxından tanımaq üçün bir qədər vaxt lazımdır. Zaman keçdikcə alışdıqları insanlara qarşı diqqətli və mehriban olur, rəfiqələri və dostlarına sevgi ilə yanaşırlar. Onlar vaxtilə incik düşükləri insanlara da sayğısızlıq etmirlər.

Melankolik

Bu tip insanlar sakit, ancaq həssasdırlar. Onlar heç nəyə biganə qalmırlar. Elə bu səbəbdən onlara münasibətdə ən kiçik diqqətsizlikdən belə tez inciyirlər. Kiçik bir qanqaraldıcı hadisəni uzun müddət unuda bilmirlər. Dönə-dönə bu hadisəni xatırlayır, kədərlənir, öz aləmlərində ölçüb-biçirlər. Heç bir tip onlar qədər "yüz ölç, bir biç" məsələsinə riayət etmir. Özlərindən çox narazı olduqlarından heç bir bacarıqlarını dəyərləndirmir və şəxsi keyfiyyətlərinə tənqidi yanaşırlar. Elə bu səbəbdən də bacardıqları işin belə öhdəsindən gələ bilmirlər. Bədbin fikirlər onları tez ruhdan salır. Bir qayda olaraq, başladıkları iş yarımçıq qalır.

Siz ömrünüzün ən gözəl çağını – yeniyetməlik dövrünü yaşayırsınız. Bu dövrdə həyatın ən önəmli məqamlarından birini ünsiyyət prosesi təşkil edir. Buna görə də yeniyetmələr daha fəal ünsiyyətə can atır, bir-birlərinə müəyyən məlumatları ötürür və qəbul edirlər.

Lakin onu da unutmaq olmaz ki, bu yaş dövründə sizin maraqlarınız hələ tam formalaşmayıb, ona görə də müxtəlif insanlarla münasibətlərinizdə daha ehtiyatlı davranaraq təsir altına düşməməlisiniz.

Vaxtaşırı öz hərəkətlərinizi təhlil etməkdə fayda var.

Unutmayın ki, böyüklərlə münasibətdə təmkinli olub onlarla əməkdaşlığa hazır olduğunuz kimi, öz yaşdqlarınızla münasibətlərdə də xoşagəlməz davranışlara yol verməməlisiniz.

Ünsiyyət mədəniyyətinin özü də insanlar arasındakı münasibətlərdə başlıca rol oynayır. Xeyirxahlıq, dinləmə mədəniyyəti, təmkinlilik, mehribanlıq, hörmətçilik, nəzakətçilik, *empatiya** bacarığı ünsiyyət mədəniyyətinin əsasını təşkil edir.

İnsanlararası münasibətlər, əsasən, bir-birini tamamlayır, bəzi hallarda isə konfliktlərə, münaqişələrə səbəb olur.

- Münaqişələrin yaranma səbəblərini və bu zaman əməl etməli olduğunuz davranış qaydalarını yadınıza salın.

Yalnız məktəb direktoru, sinif rəhbəri, valideynlərinizlə deyil, sinif yoldaşlarınız, yaxın qohumlarınız, yaşdqlarınızla da münasibətdə ünsiyyət mədəniyyəti gözlənilməlidir.

- İnsanlar arasında yaranan münaqişələrin idarə olunması üçün göstərilən yollardan biri də mübahisənin genişlənməsinə yol verməməkdir. Mübahisələr hansı səbəblərdən yarana bilər və bu mübahisələrin yaranmaması üçün nələrə diqqət edilməlidir?

* *Empatiya* – özünü başqa insanın və ya canlının yerində hissetmə bacarığı, başqasının dərдинə şərikolma hissi

● Bildiyiniz kimi, insanlar xarakterlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Buna görə də onları “yaxşı adam” və ya “pis adam” kimi adlandırırlar.

İnsanların uyğun xarakterləri onlar arasında dostluq, yoldaşlıq, sevgi, rəğbət kimi hisslərin yaranmasına səbəb olur.

İnsanların xarakterləri fərqləndiyi kimi, onların digər insanlara qarşı münasibətləri də fərqlidir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq onları qruplaşdırmaq mümkündür.

Kollektivə və digər insanlarla münasibətə görə – məsuliyyətli, qayğıkeş, laqeyd, təvazökar;

Əməyə münasibətə görə – əməksevər, zəhmətkeş, tənbel, zirək;

Özünə münasibətə görə – layəqətli, lovğa, şöhrətpərəst, egoist, özünə hörmət edən;

Əşyalara münasibətə görə – səliqəli, pinti.

İNSANLARARASI MÜNASİBƏTLƏR

Belə hesab olunur ki, insanlar dünyaya gələndə onların beyni ağ kağıza bənzəyir. Ancaq vaxt keçdikcə hətta bir ailənin övladları belə müxtəlif xasiyyətli olur, insanlara münasibətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların biri cəmiyyətə yararlı, digəri isə yararsız vətəndaş ola bilər.

- Sizcə, buna səbəb nədir?
- İnsanlararası münasibətlərdə ümumi cəhətlər nə üçün əhəmiyyətlidir?

Bu əlamətlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Xarakterik əlamətlər nəinki uşaq yaşlarında, bütün ömür boyu inkişaf edir.

- Kiçik yaşlarınızdan bu günə qədər xarakterinizdə və insanlara qarşı münasibətinizdə baş verən dəyişiklikləri müzakirə edin.

İnsanların bir-birinə münasibətlərinin formalaşmasında ailənin, bağçanın, məktəbin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin rolu danılmazdır.

İnsanların hissləri müxtəlif və rəngarəngdir. Ali hisslər insanın yüksək inkişafının məhsuludur. Bu hisslər məzmunca ən zəngin hisslərdir. Bura əxlaqi, zehni və estetik hisslər daxildir.

İnsanlararası münasibətlərdə hər kəs öz məsuliyyətini hiss etməlidir. "Məsuliyyət" dedikdə öz qərarlarına, hərəkətlərinə və əməllərinə görə cavabdehlik başa düşülür. Əgər dostlar, yoldaşlar arasında soyuq münasibət yaranarsa, onu həll etməyə çalışın.

Problemlə məsələnin həllinə doğru 6 addım:

Ehtiyac və tələbatları müəyyən edin. Siz nə istəyirsiniz? Nəyə, həqiqətən, ehtiyacınız var?

Problemi müəyyən edin. Problem nədən ibarətdir?

Problemin müxtəlif həlli yollarının müəyyən edilməsi barədə düşünün. Problemi hansı yolla həll etmək olar?

Qərarı qiymətləndirin. Nəyə nail olacağam?

Qərarın ən yaxşı həlli yolunu tapın. Problem həll olundu. Qərar sizi razı saldımı?

Qərarın nə ilə nəticələndiyini yoxlayın. Deyə bilərik ki, problem həll olunub?

Ətrafınızdakı insanlarla daim mədəni ünsiyyətə çalışın. Çünki mədəni ünsiyyət zamanı insanlar bir-birindən incimir və bu cür ünsiyyət qarşı tərəfə olan səmimi münasibəti büruzə verir.

- Sınıf yoldaşlarınızı xasiyyətlərinə görə qruplaşdırın və cütlüklər yaradın.
- Dost seçərkən hansı ümumi cəhətlərinizin olmasına önəm verirsiniz?

Ümumi cəhət	Nə üçün əhəmiyyətlidir?

● Müşahidə aparsanız, görürsünüz ki, insan bədəninin hər bir üzvü özünəməxsus bir işi yerinə yetirir, eyni zamanda başqa üzvlərin fəaliyyətindən də bəhrələnir. Yəni bir üzv digər üzvün fəaliyyətinə kömək edir. Əgər insan orqanizmində hər bir üzv yalnız özü üçün çalışsa, qanunauyğunluq pozular. İnsan orqanlarının fəaliyyəti bir-biri ilə bağlı olduğu kimi, cəmiyyətin üzvləri də bir-birini dəstəkləyir. Cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin fəaliyyəti onun birligə fəaliyyətinə kömək edir. Bu zaman hər bir kəs öz vəzifə və məsuliyyətini dərk edir. Yəni insan öz vəzifəsini cəmiyyətin mənfəəti ilə yanaşı tutmalı, öz iş və fəaliyyətlərindən cəmiyyətin faydalanmasını nəzərə almalıdır. İnsan öz zəhmətindən bəhrələnməlidir ki, hamıya faydalı olsun, özü də bu cəmiyyətdən fayda əldə edə bilsin. O həmçinin hamının hüququnu müdafiə etməlidir ki, öz hüquqlarını da müdafiə edə bilsin.

Vəzifə insanın zəruri olan haqlı davranışdır. İnsanın davranış normaları cəmiyyətin və digər insanların maraqlarına uyğun olmalıdır. Cəmiyyət, əsasən, insanlar arasında yaranan davranış qaydaları ilə idarə olunur. Davranış qaydalarının bir qismi dövlət tərəfindən müəyyən olunur və qanunlarda öz əksini tapır. Onların pozulmasına görə isə insan məsuliyyət daşıyır. Bu qaydaların digər qismi isə əxlaq normalarına əsaslanır.

VƏZİFƏLƏRİMİZ VƏ MƏSULİYYƏTİMİZ

Hər gün səhər tezdən məktəbə tələsirsiniz. Ev tapşırıqlarını hazırlamayanda, demək olar ki, bütün dərs müddəti ərzində narahat olursunuz. Bir şagird kimi dərslərinizi yaxşı oxumaqla yanaşı, sizin bir çox məsuliyyət və vəzifələriniz də vardır.

- Sizcə, vəzifə və məsuliyyətin insanın həyatında hansı mühüm rolu var?

- Yol hərəkəti qaydalarına uyğun davranışlara aid nümunələr göstərməklə cəmiyyətdə bu qaydaların zəruri olmasını əsaslandırın.

Dövlət tərəfindən müəyyən olunan qaydaları, əsasən, səlahiyyətli orqanlar icra edir.

Vətəndaşların konstitusiya ilə müəyyən edilmiş vəzifələri vardır. Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etməli, qanunla müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirməlidir.

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hansı vəzifələrimiz var?

Hüquqsuz vəzifə, vəzifəsiz hüquq yoxdur. Hüquq və vəzifələr bir-birindən ayrılmazdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vətəndaşların vəzifələri müəyyən edilmişdir. Dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs hüquq və azadlıqlarından irəli gələn vəzifələr daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Vətənin müdafiəsi vətəndaşın vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Vətənin müdafiəsi vəzifəsi məcburi hərbi xidməti və ya onu əvəz edən alternativ xidmətlə əvəz olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsi vətəndaşın vəzifələri sırasına Vətənin müdafiəsini aid edir:

1. Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.
2. Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir.

Sağlam yaşamaq üçün ətraf mühitin qorunması bəşəriyyətin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Təbiəti qorumaq, onu mühafizə etmək, sağlam nəsil böyütmək üçün ətraf mühiti qorumaq borclarımızdan biridir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 78-ci maddəsində göstərilir ki, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur.

Digər bir borc isə vergilərlə bağlıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsində öz əksini tapmışdır.

1. Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri, eləcə də başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur.
2. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Əxlaq normalarına aid olan davranış qaydaları isə illər boyu cəmiyyət inkişaf etdikcə yaşayış mühitindən, həmçinin dindən asılı olaraq formalaşmışdır.

İnsan daim öz fikirlərinə nəzarət etməli, cəmiyyətə, ətraf mühitə faydalı olmalıdır. Faydalılıq nəticəsində normal cəmiyyət yaranır ki, bu da insanın ətrafındakılara qarşı olan vəzifələrinin əhəmiyyətini artırır. Həmçinin insan öz sağlamlığına daim fikir verməli, digər insanlara kömək etməlidir.

İnsanın öz qarşısında duran vəzifələrindən başqa, ailəsi, qohumları və digər insanlar qarşısında da olan mühüm mənəvi vəzifələri də vardır. Bunlardan ən başlıcası valideynlər, həmçinin ailə üzvləri qarşısında duran vəzifələrdir. Ata ilə ana övladı dünyaya gətirən, onu böyüdü və böyüdü başa yetirən və tərbiyə verən şəxslərdir. Biz bütün həyatımız və uğurlarımız üçün valideynlərimizə borcluyuq. Ailəyə olan fədakarlıq və sevgi hissləri bütün insanlara qarşı olarsa, cəmiyyətdəki vəzifəmizi daha düzgün təmin etmiş olarıq.

Beləliklə, insanın ailəsi qarşısında duran vəzifələri ilə yanaşı, onun mənafeyini daim düşünən dövləti qarşısında da vəzifələri vardır. İnsan ailəsini sevdiyi kimi, millətinə də xidmət etməli, millətini sevməli və onun mənafeyini qorumaqdadır. Millətin, ölkənin tərəqqisi, inkişafı üçün daim çalışmalıdır.

- Vəzifələrimizə aid nümunələr göstərməklə təqdimat hazırlayın.
- İnsan mənəviyyatının formalaşmasında vəzifə və məsuliyyətin əhəmiyyətini qiymətləndirin.
- İnsanın mənəviyyatına təsir edən amillərdən biri olan məsuliyyətin əhəmiyyətini faktlarla əsaslandırın.
- "Vəzifə və məsuliyyətimiz mənəviyyatımızı formalaşdırır" başlığı altında esse yazın.

4

MƏNİM MƏNƏVİ BORCUM

Sultan Hüseyn Bayqara Şah İsmayıl Xətaiyə bir məktub yazır və onu aylanca məclisi təşkil etməyə çağırır. Şah İsmayıl bu təklifdən imtina edir və deyir: "Mənim buna vaxtım yoxdur. Çünki Vətən torpağı dardadır. Gərək rahatlanmadan məmləkətimin ətrafında at cövlan etdirəm".

- Şah İsmayıl Xətainin bu sözləri sizdə hansı hisslər oyadır?

● Vətən müqəddəs və əbədidir. Vətənin müqəddəsliyi hər birimizin qəlbinə, ruhuna ana laylası, ana zümzüməsi ilə daxil olur.

Ana vətənimiz Cavanşir, Babək, Cavad xan, Gəray Əsədov, Çingiz Mustafayev, Mübariz İbrahimov kimi igidlər yurduudur. Azərbaycanın bu qəhrəman övladları Vətən naminə mübarizə aparmış, canlarını fəda etmişlər.

Öz xalqı, milləti üçün canından, qanından keçən, şərəfli həyat yolu ilə başqalarına nümunə olan yüzlərlə övladlarımız vardır ki, onlar öz mənəvi borclarını Vətən və dövlət qarşısında ləyaqətlə yerinə yetirmişlər.

- Öz xalqı və Vətəni naminə mübarizə aparan qəhrəmanların və şəxsiyyətlərin təmsalında mənəvi tərbiyə anlayışı haqqında fikir yürüdü.

İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafına, formalaşmasına, müəyyən baxışlarının yaranmasına təsir edən əsas amillərdən biri tərbiyədir. İnsanın dəyişməz inkişafını təmin edən, həyatı dəyərləndirməni formalaşdıran isə mənəvi tərbiyədir. Mənəvi tərbiyə insanların düşüncə və əməllərinə müsbət təsir göstərir və onlarda yüksək keyfiyyətlər yaradır.

● Sizcə, həmin keyfiyyətlər hansılardır? Müəyyənləşdirin.

Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Hər bir insanın mənəvi aləmi vardır. Vətənə, xalqa sevgi və s. mənəvi hisslər insanın mənəvi borcunun formalaşmasına gətirib çıxarır. Mənəvi borc bir şəxsin deyil, xalqın üzərinə düşən vəzifə olmalıdır. Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq, xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dini və milli-mənəvi dəyərlərimizə istinad edərək həyata keçirir. Müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev iqtisadiyyat və siyasətlə yanaşı, elmə, mədəniyyətə, maarifə və sənətə də qayğı göstərir, ziyalılarla daim dostluq edir, onların əməyini vaxtaşırı yüksək qiymətləndirirdi. Ulu öndər milli-mənəvi dəyər olan ana dilinə daha böyük önəm verirdi. Onun təşəbbüsü sayəsində "Müasir Azərbaycan dili" dərslisinin Dövlət

mükafatına layiq görülməsi təkcə elmə yox, həm də ana dilinin inkişafına dövlət qayğısının təzahürü idi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edilərkən Əsas Qanuna Azərbaycan dilinin dövlət dili olduğunu bəyan edən xüsusi maddənin salınması həmin dövr üçün çox böyük cəsarət sayılırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev uşaqlarla

"Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!" – söyləyən Ulu öndər öz mənəvi borcunu yerinə yetirməklə Azərbaycan adını zirvələrə qaldırmışdır.

● Ulu öndər Heydər Əliyevin bu fikrini şərh edin.

Konstitusiyamızda respublikamızın dövlət quruluşunun demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar olduğu bəyan edilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, o cümlədən dininə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmışdır. Ulu öndər sovet dövründə sökülərək ləğv edilmiş Bibiheybət məscidini yenidən bərpa etdirmişdir. Heydər Əliyev siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev də Vətən qarşısında mənəvi borcunu layiqincə həyata keçirir.

Dinə hörmətlə yanaşan Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə dini bayramların da yüksək səviyyədə qeyd olunmasına şərait yaradır.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev*

Mənəvi borcun bir hissəsi olan xeyriyyəçilik vətənə və xalqa olan sevginin nümunəsidir. Tarixən xalq və vətən qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirən Azərbaycan oğullarından biri də Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Xeyriyyəçiliklə məşğul olan bu şəxs 1901-ci ildə Bakıda ilk müsəlman qızlar məktəbini tikdirmişdir. Bu bütün Cənubi Qafqazda yeganə qızlar məktəbi idi. Onun maarifpərvər xidmətləri sayəsində ölkəmizdə qəzet və jurnallar çap edilmişdir. H.Z.Tağıyevin köməkliyi ilə 1905-ci ildə yaradılmış Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Azərbaycanın şimalında ilk xeyriyyə cəmiyyəti idi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

- Daha hansı xeyriyyəçiləri tanıyırsınız? Onların gördüyü işləri nümunə gətirməklə mənəvi borcu izah edin.

Bu gün hər bir kəsin dövlət, və vətən qarşısında öz vətənpərvərlik borcu var. Vətəni qorumaq, sevmək hər birimizin mənəvi borcudur. Bu gün hər biriniz oxumaqla, sabah Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaqla, müxtəlif sahələrdə çalışmaqqla vətənə borcunuzu verəcəksiniz.

Vətənpərvərliyi hər bir insan öz əməlində, öz işində göstərə bilər. Musiqiçi yalnız öz ifası ilə, bəstəkar öz bəstələri ilə, müəllim yetişdirdiyi şəxsiyyətlərlə, həkim şəfa verdiyi insanlarla qane olmamalı, vətəninə, dövlətini, millətini sevməli, ona xələl gətirməməlidir. Dünyanın hansı ölkəsinə getsək, vətənimizi layiqincə təmsil etməyi bacarmalıyıq.

 Xarici ölkədə keçirilən hər hansı bir tədbirdə iştirak etsəniz, doğma diyarımızı necə tanıdardınız? Fikirlərinizi qrup daxilində müzakirə edərək çıxış hazırlayın və təqdim edin.

"Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq, bu dəyərləri qoruyuruq, saxlayırıq, ənənələri yaşadıırıq və bizim gücümüz də bundadır".

***İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti***

 "Mənim mənəvi borcum" mövzusunda esse yazın.

5

DİNİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

"Hər xalqın öz adət-ənənəsi, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi, dini dəyərlərimizlə və adət-ənənələrimizlə fəxr edirik".

Heydər ƏLİYEV

 Sizcə, əxlaqın formalaşmasında dinin rolu nədən ibarətdir? Müzakirə edin.

● Mədəniyyətlərin formalaşması və inkişafında tarixən yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynamışdır. Milli-mənəvi dəyərləri şərtləndirən dil, din və adət-ənənə kimi amillər hər bir xalqın formalaşmasına həlledici təsir göstərir.

Əxlaqi dəyərlər insanların bir-birinə sevgisi, məhəbbəti, şəfqəti, mərhəməti, qarşılıqlı qayğı və yardım etmə hissidir. Əxlaqi dəyərlərin milli və ya coğrafi bölgüsü, sərhədi yoxdur. Dünyada elə bir xalq, millət tapılmaz ki, onlarda valideynə ehtiram, böyüklərə hörmət, kiçiklərə, xəstə və kimsəsizlərə qayğı, dövlətə, yaxınlara sevgi hissi tərbiyə edilməsin. Bu cür əxlaqi dəyərlərin təbliği sağlam cəmiyyətin qurulması üçün vacibdir.

Əxlaqi mədəniyyətin əsasını insanların maraqları, tələbat və xarakterdən ibarət dəyərlər təşkil edir. İnsanların mədəniyyəti onların irsi keyfiyyət və tərbiyəsindən, eləcə də cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Kiçik yaşlarımızdan böyüklərimizdən – ata-anamızdan, müəllimlərimizdən "dürüst ol", "doğru hərəkət et", "yalan danışma", "insanlara hörmət et", "başqalarının haqqını əlindən alma", "darda olan insanlara kömək et", "sınıf yoldaşlarına qarşı diqqətli ol" və s.

bu kimi əxlaqi dəyərlərimizə xidmət edən nəsihətlər eşidirik. Müsbət cəhətlərə malik olan insanlar əxlaqlı, namuslu, ləyaqətli insan kimi cəmiyyətdə öz layiqli yerini tutur.

Cəmiyyət qarşılıqlı hörmətə və ehtirama əsaslanaraq inkişaf edir. Hər kəsin digərinə hörmətlə yanaşması, ətrafındakılara tolerant münasibət göstərməsi əxlaqi dəyərlər kimi qiymətləndirilir. İnsan azad olsa da, cəmiyyətdə özünü idarəetmə bacarığına malik olmalı, əxlaqlı davranmaqla ətrafındakılara hörmət etməlidir.

 Gündəlik həyatınızda (evdə, küçədə və məktəbdə) əməl etməli olduğunuz davranış qaydalarına aid nümunələr göstərin.

İnsanların əxlaqlı davranışı iradə ilə çox bağlıdır. İradəli insanlar daim əxlaq qaydalarına riayət etməklə başqalarına nümunə göstərirlər. Bəzən siz hər hansı pis vərdişlərinizi özünüzdən uzaqlaşdırmaqda çətinlik çəkirsiniz. Lakin əxlaqlı və tərbiyəli olmaq üçün böyük iradə sərf etməklə mənfi xüsusiyyətlərinizi aradan qaldıra bilərsiniz. Müsbət əxlaqi keyfiyyətləri: əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakət, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdan, düzlük, cəsarət, mərdlik, öz səhvini etiraf etmək, başqasının halına yanmaq və s. kimi müsbət xüsusiyyətləri özünüzdə formalaşdırmağa çalışın. Mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdən: xainlik, yalançılıq, yaltaqlıq, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq, şöhrətpərəstlik və s. kimi pis vərdişlərdən uzaq olun.

Əxlaqi hisslər şəxsiyyətin mənəvi tələbatları və maraqları ilə bağlıdır. Bu hisslər insanların düzgün addım atmasına və düzgün hərəkət etməsinə kömək edir. Bəzən hər hansı bir hadisəni qiymətləndirmək məcburiyyətində oluruq. Bu zaman məhz əxlaqi hisslərin köməyi ilə qərarlar veririk. Vicdanımız ədalətsiz qərar çıxarmağımıza mane olur.

 İctimai nəqliyyatda əxlaq qaydalarına zidd olan hansı hadisələrlə qarşılaşmışınız? Bu vəziyyətdə siz necə hərəkət edərdiniz?

Əxlaq normaları böyük bir tarixi dövr ərzində formalaşır. İnsanların tələbat və həyati maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əxlaqi dəyərlər özündə əks etdirir. Əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında bütün digər amillər kimi, dinin də rolu danılmazdır. Din insanları daim əxlaqlı

yaşamağa çağırır. Ona görə də hesab olunur ki, din insanların səadətə çatmaq üçün inanaraq həyatlarına tətbiq etdikləri əxlaqi dəyərlərin cəmidir.

Əxlaq anlayışının dində yeri çox böyükdür. Həm çoxallahlı, həm də təkallahlı dinlərin əsasını inamla yanaşı, əxlaq da təşkil edir.

Zərdüştdininin müqəddəs kitabı olan "Avesta"da da tərbiyə insan üçün zəruri bilinən ən mühüm həyati tələbat kimi nəzərdə tutulur. Hamının tərbiyəyə möhtac olduğu və cəmiyyətin hər bir üzvünə ədəb-ərkan, yaxşı adətlər, davranış və rəftar tərzini öyrədilməsi vacib bilinir.

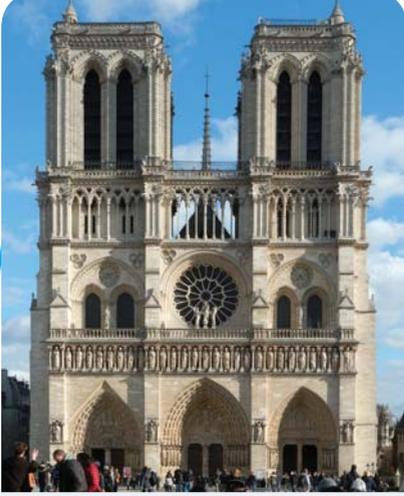
○ Tarixi biliklərinizə əsasən Zərdüştdininin ideyaları haqqında məlumat verin.

Tövratda göstərilir ki, Allah qorxusu insanları bəd əməllərdən, cinayətkarlıqdan çəkindirir, vicdanlı işləməyə istiqamətləndirir. Digər dinlərdə olduğu kimi, xristianlıqda da "Öldürmə!", "Oğurlama!", "Əxlaqsızlıq etmə!" ifadələri insanın mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

İslam dini elmin bir çox sahələrini – fəlsəfəni, siyasəti, hüququ, etikanı, məntiqi, psixologiyani, pedaqogikanı və s. birləşdirir. İslam dinində, onun müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimdə və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində zəngin tərbiyəedici fikirlər xüsusi yer tutur. Valideynlərə hörmət, əxlaq, vətən, məhəbbət, vicdan, təmkinli olmaq, mülayimlik, yaxşılıq, təvazökarlıq, qonaqpərvərlik, həya, elm, şərəf və s. barədə Məhəmməd peyğəmbər qiymətli fikirlər söylənmişdir. Qurani-Kərim bəşər övladına münasibətdə diqqətli olmağı və onun qayğısına qalmağı, günahı bağışlamağı əsas cəhət,

Heydar məscidi (Bakı)

Notre-Dam kilsəsi (Paris)

Sinaqoq (Berlin)

müsbət keyfiyyət sayır: "Xoş bir söz və günahları bağışlamaq əziyyətlə (min-nətlə) verilən sədəqədən yaxşıdır".

Həzrəti Məhəmməd, hər şeydən əvvəl, beşikdən məzaradək elm öyrənməyi tövsiyə edirdi. İnsanın formalaşmasında Məhəmməd peyğəmbər tərbiyəyə daha çox əhəmiyyət vermiş və xüsusilə qeyd etmişdir ki, "Heç bir ata öz övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz". Peyğəmbərin bu fikri bu gün də öz dəyərini saxlayır. Həzrəti Məhəmməd övladlarına layiqli tərbiyə verməyi, onların əxlaqının saflaşdırılmasının qayğısına qalmağı atalarının borcu saymaqla yanaşı, eyni zamanda övladlardan tələb edirdi ki, valideynlərinə hörmət və ehtiram göstərsinlər, ehtiyac duyduqda kömək əllərini onlara uzatsınlar ("Ömrün uzanmasını və ruzisinin artmasını istəyən kəs valideyninə ehtiram etsin", "Ata-ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar"). Peyğəmbər gəncləri qocalara hörmət bəsləməyə, onların öyüd-nəsihətlərini eşitməyə çağırırdı. Həzrəti Məhəmməd mərhəmət və yaxşılıqdan söz açarkən məzlumlara əl tutmağın vacibliyini göstərir; qeyd edirdi ki, Allahın ən çox sevdiyi ev yetimə hörmət bəslənilən evdir.

Belə bir fikir də var ki, mərhəmət edənlərə Allah da mərhəmət edər. Bu o deməkdir ki, insan xeyirxahlıq edərsə, nə vaxtsa etdiyi yaxşılıq onun qarşısına çıxır. Həzrəti Məhəmməd insanlara bir iş görmək istəyəndə həmin işin nəticəsini əvvəlcədən düşünməyi məsləhət bilirdi ("Bir iş görmək istəsən, sonunu düşün, sonu xeyirdirsə, ondan yapış, şərdirsə, fikrindən daşın").

- İslam dininin əxlaqi dəyərlərinə münasibət bildirin.

Sağlam düşüncəli, sağlam əxlaqlı insanların yetişdirilməsi ailədən başlayır. Ailə kiçik bir dövlətdir. Hər bir dövlətin öz qayda-qanunları olduğu kimi, hər bir ailənin də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması üçün əxlaqi dəyərlər əsasdır. Valideynlər övladlarına mükəmməl tərbiyə verməklə onları əxlaqlı insan kimi yetişdirməyə çalışırlar. Öz sevgisi, şəfqəti, mərhəməti və məhəbbəti ilə nümunə olurlar. Ehtiyacı olan, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinə yardım, böyüklərə hörmət və ehtiram, kiçiklərə qayğının özü də əxlaqi dəyərlərin nümunəsidir.

- Oxuduğunuz əsərlərdən nümunə gətirməklə insanlara edilən müxtəlif yardımların əxlaqi keyfiyyət olmasını əsaslandırın.

Dini ideyaların təbliğ olunduğu bütün kitablarda əsas təməl əxlaqi dəyərlərdir. Əxlaqi dəyərlərin isə daha çox qorunduğu və saxlandığı məkan ailədir. Bu baxımdan birgəyaşayış qaydaları insanları əxlaqi cəhətdən saflaşdırır. Din vasitəsilə insanların vəhdət halında yaşamasını və kollektivçiliyi, birgəyaşayışın insan üçün əhəmiyyətini öyrənirik. Əxlaq qaydaları insanların uzunmüddətli həyat təcrübəsindən qaynaqlanan davranış *kodeksləridir**. "Nəyi etmək olar? Nəyi etmək olmaz?" suallarına verilən cavablar hər bir xalqın milli əxlaqi ideyalarından doğan və milli dəyərlərini təsdiq edən amillərdir.

Böyüyən gənclər də istər din, istərsə də elmlə birgəyaşayışın faydalarını və əxlaqi dəyərlərin formalaşmasının mahiyyətini anlamalı və birgəyaşayış qaydalarına əməl etməlidir.

- Araşdırma aparın. Xristianlıqda öz əksini tapmış əxlaq normalarına dair təqdimat hazırlayın.
- İslam dinində əxlaqi normalara münasibət bildirin.
- Ailəyə və yaxınlara hörmət, ehtiram və qayğıkeşliyin dini-əxlaqi dəyərlərə əsaslandığını izah edin.
- Dində "qadına, anaya hörmət əxlaqın bir hissəsidir" fikrini faktlara əsasən şərh edin.
- "İslam dini və əxlaqi dəyərlər" adlı buklet hazırlayın.

* *Kodeks* – qanunların sistemə salınmış toplusu, məcəllə; digər bir mənası isə əxlaq, əqidə, görüş, adət normaları məcmusu

IV

BÖLMƏ

TƏHLÜKƏSİZ VƏ SAĞLAM

YAŞA

1

SAĞLAM HƏYAT – SAĞLAM AİLƏ

Cəmiyyətin ən qiymətli sərvəti sağlam insandır. Hər bir insan üçün can sağlığından böyük nemət yoxdur. Lakin sürətlə inkişaf edən müasir cəmiyyətdə texniki tərəqqi insan sağlamlığına müəyyən dərəcədə zərər vurur.

Sağlamlıq insanın uzunömürlülüyünü, yaradıcı əməkdə iştirakını təmin edən, ailə qurmağa, uşaqların tərbiyəsinin qayğısına qalmağa kömək edən fiziki və ruhi keyfiyyətlərin məcmusudur.

● Yer kürəsində harada yaşamasından asılı olmayaraq hər bir insanın həyatı qiymətlidir. İnsanların yaşaması, öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi üçün normal həyat şəraiti yaradılmalı, həyat səviyyəsi daim yüksəldilməlidir.

● Yadınıza salın, sağlam olmaq üçün hansı şərtlərə əməl olunmalıdır?

Gənclərimizin təhsili, məşğulluğu, sağlamlığı dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Sağlamlığın şərtlərindən biri olan reproduktiv sağlamlıq yalnız tibbi anlayış olmayıb, eyni zamanda özündə sosial, mənəvi və psixoloji komponentləri birləşdirir. Reproduktiv sağlamlıq insanın fiziki, mənəvi və sosial rifah halıdır. Gənclərin reproduktiv sağlamlığının qorunması dövlətin ən vacib, prioritet sahələrindəndir. Bu gün reproduktiv sağlamlıq global məsələlərdən biri hesab olunur. Hazırda gənclərin ailə qurarkən rastlaşdıqları çətinliklər, maddi və mənəvi ehtiyaclar, onların sosial müdafiəsi bu məsələyə həssas yanaşma tələb edir.

● Reproduktiv sağlamlığın qorunması nə üçün sağlam həyat tərzinin əsas şərti hesab olunur?

Cəmiyyətin sağlamlıq göstəricilərindən biri olan reproduktiv sağlamlığın qorunmaması insanların həyatında ciddi təhlükələr yarada bilər. Çünki reproduktiv sağlamlı-

ğın qorunması baxımından vacib olan şərtlərə əməl olunmazsa, sağlam nəsillərin yaranması mümkün deyil.

- Sağlam ailənin qurulması üçün vacib olan amillər hansılardır? Fikirlərinizi sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Reproduktiv sağlamlığın qorunub saxlanması aşağıda göstərilən şərtlər daxilində mümkündür.

REPRODUKTİV SAĞLAMLIQ

Reproduksiya insanların nəsilartırma qabiliyyətidir. Burada reproduktiv orqanlar sisteminin vacibliyi nəzərdə tutulur.

Ailə planlaşdırılması nikah üçün sərbəst seçimi təmin edir, ailədə uşaqların sayını müəyyənləşdirir. Ailədə uşaqların sayı valideynlərin istəyi, həyat tərzi, təhsili, mümkün olan imkanlarından asılıdır.

Ailə kiçik dövlətdir. Ailə cəmiyyətin özəyidir və sağlam münasibətlər (sevgi, hörmət) üzərində qurulmalıdır.

Cinslər arasında normal münasibət əks cinslərə hörmətlə yanaşmağı, onlara dəyər verməyi, davranışda məsuliyyət hiss etməyi nəzərdə tutur. Yəni hər bir şəxs reproduktiv sağlamlığı təmin edən kompleks rifah hüququna malikdir.

Cinsi yolla yoluxan xəstəliklərin olmaması reproduktiv sağlamlıq üçün vacib şərtlərdən biridir. Bu xəstəliklərə QİÇS, Herpes və s. misal göstərmək olar.

Zorakılığın olmaması. İnsanlar cinsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlara malikdir. Ancaq çox vaxt qadınların hüquqlarının pozulma hallarının şahidi oluruq. Ailədə qadına qarşı zorakılıq yolverilməzdir. Qadın ana, bacı, qız və ya həyat yoldaşdır. Ailəsini xoşbəxt, övladlarını nəcib insanlar kimi görmək istəyən hər bir kəs qadınlara dayaq olmalıdır.

Siz ömrünüzün ən gözəl çağını, yeniyetməlik dövrünü yaşayırsınız. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən bu mərhələ hər kəsdə fərqli keçir. Həmin dövrün necə keçməsi sizin bu yeniliklərə hazırlığınızdan asılıdır.

Reproduktiv sağlamlığın təməli uşaq yaşlarında qoyulur, yeniyetməlik dövründə güclü inkişaf edir və həyat boyu qorunub saxlanılır.

- 🗨️ Qız və oğlanlarda yeniyetməlik dövründə hansı fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur?

Yeniyetməlik dövründə qızların və oğlanların orqanizmində aşağıdakı ümumi dəyişikliklər baş verir:

Gigiyenik tərbiyənin ilk təməli ailədə qoyulur. Bəzən gənc anaların buraxdığı səhvlər müəyyən xoşagəlməz hallara səbəb olur. Uşaqların fiziki sağlamlığının bir qolu olan reproduktiv sağlamlığa laqeyd münasibət bir çox ağır xəstəliklərə və hətta sonsuzluğa gətirib çıxarır.

Şəxsi gigiyena dəri, saç və dırnaqlara, hərəkət və qamətə, geyimə, qidalanmaya verilən gigiyenik tələblərin, reproduktiv orqanlara qulluq etməyin kompleks vəhdətidir. Reproduktiv orqanlar, onların funksiyaları, onlara qulluq qaydaları haqqında məlumatsızlıq qarşısını almaz xəstəliklərə səbəb ola bilər. Çoxalma sistemi ifrazat sistemi ilə əlaqəli olduğuna görə onun gigiyenası vacibdir.

Gigiyenik qaydalara əməl olunmadıqda infeksiyalar yayılaraq həm cinsiyyət orqanlarını, həm də ifrazat orqanlarını zədələyir, müxtəlif xəstəliklər törədir.

- 🗨️ Reproduktiv sağlamlığın qorunmasının global problem hesab olunmasının səbəbini araşdırın, sinif yoldaşlarınızla fikirlərinizi müzakirə edin.
- 🗨️ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən qadınların hüquqlarını araşdırın, hüquqların qorunmasının əhəmiyyətini sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

● Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin "112" qaynar telefon xəttinə tez-tez yanğın, liftdə köməksiz vəziyyətdə qalma, qazdan boğulma, kimyəvi yanıqlarla bağlı məlumatlar daxil olur.

● Fövqəladə hadisələrin baş verməməsi üçün hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

Məişətdə ən çox rast gəlinən fəvqəladə hadisələrdən biri məhz qaz cihazlarından törənən yanğınlar, partlayışlar və zəhərlənmələrdir. Buna, əsasən, qaz sızması səbəb olur. Ona görə də mənzildə və digər yerlərdə qaz qoxusu hiss etdikdə kibrit, alışqan yandırmaq, elektrik cihazlarını cərəyana qoşmaq olmaz. Bu, partlayış və yanğına səbəb ola bilər.

Qazın sızması qaz cihazındaki kranın açıq qalması, qaz kəmərinin və ya qaz cihazının zədələnməsi nəticəsində yarana bilər. Əgər sızma qaz cihazındaki kranın açıq qalması nəticəsində baş verərsə, onu bağlamaq, mənzilin havasını təmizləmək üçün qapı və pəncərələri açmaq lazımdır. Əgər qazın sızması qaz kəmərinin və ya qaz cihazının zədələnməsi səbəbindən baş verərsə, onda qazdan istifadə etmək olmaz və təcili Qaz idarəsinin qəza xidmətinə xəbər vermək lazımdır.

TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

Həyatda tez-tez "fəlakət baş verdi", "fəlakətə səbəb oldu" və s. kimi sözləri eşidirik. "Fəlakət" anlayışı ancaq bədbəxtlik gətirən hadisələri əhatə edir. Çünki o, dağıntılara, çox vaxt insan tələfatına səbəb olur, təsərrüfata ciddi ziyan vurur. Fəlakətlər iki qrupa bölünür: təbii və texnogen fəlakətlər. Təbii fəlakətlər insan iradəsindən asılı deyil. Texnogen fəlakətlər isə bilavasitə insanlar tərəfindən törədilir. Ölkəmizdə fəlakət baş verən zaman insanların yardımına Fövqəladə Hallar Nazirliyinin əməkdaşları çatır.

Qaz kəmərlərindən, qaz balon və cihazlarından qazın sızmasını yoxlamaq üçün açıq oddan istifadə etmək qəti qadağandır.

Diqqətli olaq!

- qaz cihazı olan otaqda nəfəsləyi açıq saxlayın;
- işlək qaz cihazını nəzarətsiz qoymayın. Suyun daşması alovun sönməsinə və qaz sızmasına səbəb olduğu üçün çaydanda və qazanda suyu qaynarkən daşib tökülməyəcəyi səviyyəyə qədər doldurun;
- qaz plitəsi üzərində dəsmal və geyim qurutmayın;
- mətbəxdəki qaz plitəsindən evi isitmək məqsədilə istifadə etməyin;
- qaz cihazını işlək vəziyyətdə qoyub yatmayın;
- mənzilə girərkən qaz sızmasının olmadığına tam əmin olduqdan sonra işığı yandırın və elektrik cihazlarından istifadə edin.

Rauf 5-ci sınıfdə oxuyur. O, həyətdə oynamaq istəyir. Hava soyuq olduğundan anası onun həyətdə düşməsinə icazə vermir. Rauf bu dəfə topla oynamaq fikrinə düşür. Topun saplarının çıxdığını görüb qayçı ilə onu kəsmək istəyir. O, qayçıyı götürən zaman yıxılır və qayçı onun gözünü zədələyir. Axı Rauf aşağı siniflərdə oxuyarkən kəsici və deşici alətlərlə necə davranıldığını, hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməli olduğunu öyrənmişdi. *Bəs necə oldu ki, bədbəxt hadisə baş verdi? Həmin qaydaları siz də yada salıb suala cavab verin.*

🗨️ Lalə şəbəkəyə qoşulmuş elektrik lampasını yaş əsgilə təmizləmək istəyirdi. Anası ona bəzi tövsiyələr verdi. Sizcə, ana hansı tövsiyələri verdi?

Məişət elektrik cihazlarını sudan qoruyun.

Telefon və digər cihazlardan hamam otağında istifadə etməyin.

Yaş əllə elektrik naqilinə, elektrik açarına, elektrik cihazlarına toxunmayın.

Gülər evdə tək idi. Dərstdən yenidən gəlmiş üçün yuyunmalı, yeməyi isitməli, çay dəmləyib içməli idi. Bu zaman bir anlıq düşündü: mən müəllimin və valideynlərimin öyrətdiyi hansı qaydalar çərçivəsində hərəkət etməliyəm?

- Şəkildə verilmiş ilkin tibbi yardım tədbiri hansı qəzalar zamanı göstərilə bilər? Belə hallar hansı qaydalara əməl olunmaması nəticəsində baş verir?

- Elektrik cihazına toxunarkən arabitə sancma hiss olunarsa,
- Elektrik yuvasının rəngi dəyişərsə,
- Elektrik cihazından və ya naqıldan yanıq iyi gələrsə,
- Elektrik yuvasından cızıltı səsi gələrsə,
- Qiğılcım baş verərsə,

valideynlərə və
"Azərişiq"ın
qəza xidmətinə
xəbər veril-
məlidir!

- Məişətdə istifadə olunan avadanlıqların əksəriyyəti insan əməyini yüngülləşdirsə də, onlarla düzgün davranmadıqda qəzalar baş verə bilər. Qəzaların baş verməməsi üçün hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

- Məktəb emalatxanasında rahat işləmək üçün lazım olan təhlükəsizlik qaydalarının siyahısını tərtib edin.

3

TƏBİƏTİN CANLI TƏHLÜKƏLƏRİ

Hal-hazırda insanların dincəlməsi üçün müxtəlif istirahət mərkəzləri yaradılmışdır. Belə məkanlar daha çox təbiət qoynunda – dağların ətəklərində, meşələrdə, çay kənarlarında salınır. Çünki bu cür istirahət daha maraqlı olur və orqanizm üçün çox faydalıdır. Xüsusən yay aylarında belə istirahət mərkəzlərinə xeyli sayda insan axın edir. Ancaq yadda saxlayaq ki, həmin yerlərdə biz müxtəlif təhlükələrlə üzləşə bilərik. Belə ki ilanlarla, əqrəblərlə, zəhərli hörümçəklərlə, müxtəlif gənələrlə, yurtcu məməlilərlə və s. rastlaşmaq bəzi hallarda xoşagəlməz hadisələrə səbəb ola bilər.

● Zədələnmələr zamanı həkimə-qədərki ilk tibbi yardımın böyük əhəmiyyəti olduğunu artıq bilir-siniz. Bunun üçün ilan sancması, burxulma və çıxıqlar, sınıqlar, qanaxma, yanıqlar, ürəkgetmə, boğulma zamanı göstərilən ilkin tibbi yardım tədbirlərini yadınıza salın.

● Bəs bu hadisələrin məsuliyyətsizlik nəticəsində yaran-dığını və yaxud təhlükəsizlik qaydalarını bilmədiyimizdən baş verdiyini bilirsinizmi? Heç özünü: "Belə etsəy-dim, bu baş verməzdi", – demisinizmi?

Dünyada, o cümlədən də ölkəmiz-də zəhərli ilan sancmasından hər il çoxlu sayda insan ziyan çəkir. Ha-vaların həddən artıq isti keçdiyi yay aylarında bu təhlükə daha da artır.

Süleyman Sani Axundovun əsəri əsasında çəkilmiş "Qaraca qız" filmi yadınıza salın. Ağca xanım Qaraca qızı axtararkən çəpərin dibindəki zəhərli ilan atılıb onun ayağını sancır. Qaraca qız zəhəri sorub yerə tökməyə başlayır. Onun dodağında çat yeri olduğu üçün zəhər tüpürcəklə qanına keçir və onu xilas mümkün olmur.

- 🗨 İlan sancması zamanı hansı ilkin tibbi yardım tədbirlərinin görülməli olduğunu yadınıza salın. Bəs ilanlara haralarda təsadüf olunur? Onlarla rastlaşan zaman nə etmək lazımdır?

Əhali sürünən heyvanların, xüsusilə ilanların həyat tərzini, davranışını barədə məlumatsız olduğundan tez-tez onların hücumuna məruz qalır. Zəhərli ilan sancması hallarının 30 faizi ölümlə nəticələnir. Çünki ilan zəhərinin tərkibində sinir sisteminə təsir göstərən iflicə səbəb olan, qandakı qırmızı qan hüceyrələrini, qan damarının divarlarını parçalayaraq qansızmaya səbəb olan, qanın laxtalanma qabiliyyətini azaldan və ya artıran fermentlər vardır.

İlanlar, əsasən, ölçülərinə və növlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onlar uzunluğu 12 sm olan soxulcanabənzər kor ilanlardan, uzunluğu 12 m-ə, çəkisi 120 kq-a çatan nəhəng anakondalaradək çox müxtəlif olur.

- 🗨 İstirahət mərkəzlərinin birində dincələn zaman Aysel qaldığı evə doğru gürzənin süründüyünü gördü. Bu zaman o hansı təhlükəsiz davranış qaydalarına əməl etməlidir?

İlanlar hücum etmir, yalnız bədənləri açılacaq qədər düşməyə tərəf tullanır və sancmağa çalışaraq özlərini müdafiə edir. Bu işə ilanı tutmaq, öldürmək istədikdə baş verir. Ona görə də ilanlara, xüsusilə də zəhərli ilanlara 1,5 m məsafədən artıq yaxınlaşmaq təhlükəlidir.

İlan olması ehtimal edilən ərazidə gəzərkən və ya işləyərkən ehtiyatlı, diqqətli olmaq lazımdır. Belə halda hər hansı bir əşya ilə və ya ayaqla yeri, daşı, kolluğu döyəcləmək, sonra sakitcə dayanıb diqqətlə qulaq asmaq lazımdır. Əgər ilan varsa, bu səsdən qorxub fısıldayaraq özünü bürüzə verəcəkdir.

Bütün ilanlar zəhərli deyil. Bir çox zəhərsiz ilanlar da, məsələn, qızıl ilan, şahmar, təlxə, kələzlər düşmənlə rastlaşdıqda eynilə zəhərli ilanlar kimi davranır. Xalq arasında qızıl ilan kimi tanınan zəhərsiz sarıqarın təlxə özünü daha aqressiv aparır. Yaxınlaşdıqda adamın üstünə tullanmağa, hücum etməyə çalışır. Sanca da, heç bir təhlükəsi olmur.

İlan sancması zamanı insana tibbi yardım tədbirləri ilk saniyələrdən göstərilməlidir. Hər şeydən əvvəl, ilanın zəhərli və ya zəhərsiz olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Əgər zədələnən yerdə – ilanın diş batmış hissədə iki iri qırmızı nöqtə görünürsə, bu, zəhər dişlərinin yeridir və sancmış ilanın zəhərli olduğunu göstərir. Əgər 2 cərgə çoxsaylı kiçik qırmızı nöqtələr görünürsə, bu, xırda yem dişlərinin yeridir və deməli, zəhərsiz ilan sancmışdır.

● ZƏHƏRLİ HÖRÜMÇƏKLƏR

Tarantul

Hörümçəklər içərisində zəhərli növlər çox azdır. Respublikamızda 2 zəhərli hörümçək növünə təsadüf edilir. Bunlar qaraqurd və tarantuldur. Qaraqurdun zəhəri heyvanlar və insanlar üçün qorxuludur. Bizim ölkədə isə yayılan növlərin zəhəri nisbətən zəifdir. Orta Asiyada yayılan hörümçək növlərinin zəhəri atı, inəyi, hətta dəvəni belə öldürə bilər. Hörümçəklərin sancması zamanı

baş və əzələ ağrıları, ürəkbulanma və zəiflik, tənəffüsün çətinləşməsi, qızartı, şişkinlik, iltihab kimi əlamətlər müşahidə olunur.

● ƏQRƏBLƏR

Əqrəb

● Nurgün yayı Naxçıvanda nənəsigildə keçirdi. O, burada uşaqlarla topla oynayan zaman top həyətdə yığılmış daşların yanına düşdü. Nurgün topu götürmək istədikdə burada əqrəb gördü. O hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməlidir?

Əqrəblər də insanlar üçün təhlükə törədə bilər. Onlar özünümüdafiə üçün olan zəhərli neşərlə insanı sancdıqda zəhər yaraya axır. Əqrəblər gündüzlər gizlənir, gecələr isə ov edir. Onlara daş altında, divar daşları arasında, torpaqda rast gəlinir. Respublikamızda 3 növ əqrəb yaşayır. Sarı və boz əqrəbin zəhəri zəif, qara əqrəbin zəhəri isə çox güclüdür və xüsusilə uşaqlar üçün təhlükəlidir. Onun dişlədiyi insan 10-15 gün çox ağır xəstə olur.

Özünü və ətrafdakı insanları təhlükədən qorumaq üçün xilasetmə və təhlükəsizlik qaydalarını bilmək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

● Təhlükəni öncədən görmək

● Təhlükədən qaçmaq

● Qəti və dəqiq hərəkət etmək

● Qorxmamaq, özünü itirməmək

● Təhlükədə olanlara köməyə çatmaq

● Yardım çağırmaq

● Sona qədər mübarizə aparmaq

● Otlaq gənələri hörümçəkkimilər dəstəsinə aiddir. Onlar ensefalit xəstəliyinin keçiricisidir. Bu gənələr haqqında məlumat toplayın və onlardan qorunmaq yollarını müəyyən edin.

● Statistika göstərir ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin böyük əksəriyyəti piyadaların, xüsusilə də məktəblilərin yol hərəkəti qaydalarını ya bilməmələri, ya da bilərəkdən əməl etməmələri üzündən baş verir.

İntizamsız hərəkət etməklə biz həm özümüzü, həm də sürücülərin həyatını təhlükə altına atmış oluruq. Bununla yanaşı, yol-nəqliyyat hadisələri dağıntıya, əmlakın sıradan çıxmasına da səbəb olur.

○ Bu təhlükələrlə rastlaşdıqda nə etməliyik?

○ İllər öncə yolayrıclarında hərəkəti nizamlayıcı şəxslər tənzimləyirdilər. Hal-hazırda onların yerini işıqforların tutmasına baxmayaraq, yenə də nizamlayıcılar yolayrıclarının yanında növbə çəkir, hərəkətə nəzarət edir, ehtiyac yarandıqda, hərəkətə müdaxilə edirlər. Sizcə, buna səbəb nədir?

○ Sizcə, nizamlayıcı şəxslərin müdaxiləsinə nə zaman ehtiyac duyulur?

YOL HƏRƏKƏTİNİN NİZAMLANMASI

Əvvəllər avtomobillərin az olduğu vaxtlarda maşın və piyadalar küçələrdə sərbəst hərəkət edirdilər. Heç bir qəza baş vermir və xoşagəlməz hadisələr qeydə alınmırdı. Qəzalara nadir hallarda təsadüf olunurdu. Lakin indi avtomobillərin sayı hədsiz dərəcədə artıb. Bu isə hərəkəti çətinləşdirir, tıxacların yaranmasına, hətta insanların xəsarət almasına səbəb olur. Buna görə də əksər ölkələrdə insanların həyatını qorumaq məqsədilə nəqliyyat vasitələri və piyadalar üçün xüsusi qaydalar hazırlanmışdır.

 Hansı şəkildə piyada yol hərəkəti qaydalarına riayət etmir?

 Yağışlı havada piyada yolu keçməyə hazırlaşır. Sürücü piyada keçidinə yaxınlaşır və əyləci basır. Sizcə, bu zaman avtomobili dayandırmaq mümkündürmü? Bunun səbəbini izah edin.

Dərstdən çıxıb evə gedərkən yolun əks tərəfində yoldaşınızı görsəniz, nəqliyyat vasitələrinin qarşısına çıxaraq yolun qarşı tərəfinə qaçmağa çalışmayın. Bu, çox təhlükəlidir. Çünki sürücü sizi görüb əyləci nə qədər tez basmağa çalışsa da, avtomobili dərhal saxlaya bilməyəcək. Bu, fizikanın qanunlarına görə qeyri-mümkündür. Çünki sürücü əyləci basdıqdan sonra avtomobil ətalətlə müəyyən məsafəni qət edir ki, bu da əyləc yoludur. Yol quru olduğu halda sürtünmə qüvvəsi artır və əyləc yolu azalır, əksinə, yol yağıdırsa, sürtünmə qüvvəsi azalır və əyləc yolu artır. Beləliklə, sürücünün təhlükəni gördüyü andan avtomobilin tam dayandığı ana qədər getdiyi yol əyləc yoludur. Bunu bilərək özünüzü və başqalarını təhlükə altına atmayın.

Piyada keçidi ilə keçərkən. Keçidi başa çatdıra bilməmişsinizsə, nəqliyyat vasitələrinin əks-istiqamətli hərəkətini ayıran xəttin üstündə dayanıb gözləyin. Yalnız hərəkətin təhlükəsizliyinə əmin olduqdan sonra və işıqforun (nizamlayıcının) signalını nəzərə almaqla yolu keçməyə davam edə bilərsiniz.

Dəstə ilə hərəkət edərkən. Yalnız nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti istiqamətində, yolun hərəkət hissəsinin sağ tərəfi ilə bir sırada dörd nəfərdən çox olmayan dəstə ilə getməyə icazə verilir. Dəstənin qabağında və arxasında – sol tərəfdə müşayiətçilər olmalıdırlar. Onlar əllərində qırmızı bayraqcılar, günün qaranlıq saatlarında və məhdudiyətli görünmə şəraitində isə yandırılmış fənərlər: qabaqda ağ, arxada qırmızı işıq fənəri tutmalıdırlar.

- Piyada keçidinin yanında sürücü avtomobili saxlayaraq əli ilə “yolu keçmək olar” işarəsini verərsə, aşağıdakı qaydaların hansına əməl olunmalıdır?
1. Yolu keçmək olar.
  2. Yolu keçmək olmaz.
  3. Gözləmək lazımdır.
  4. Digər nəqliyyat vasitələrinin dayanan bu avtomobili ötür-keçməyəcəyindən əmin olduqdan sonra yolu keçmək olar.

Bu nişanın qoyulduğu yerdə velosiped sürməyə İCAZƏ VERİLMİR.

Velosiped sürərkən. Yəqin ki, çoxunuz velosiped sürməyi sevirsiniz. Dənizkənarı Milli Parkda gəzintiyə çıxmaq, bu nəqliyyat növü ilə istirahət mərkəzlərində dostlarınızla yarışmaq və s. çox xoşdur. Lakin əksər hallarda velosipedlə küçəyə çıxarkən avtomobil axını ilə üzləşirsiniz. Beləliklə də, həm özünü, həm də başqalarını təhlükə qarşısında qoyursunuz. Bunun üçün də aşağıdakıları bilmək və onlara əməl etmək vacib şərtidir:

Yollarda velosiped sürməyə 14 yaşından sonra icazə verilir. 14 yaşına qədər isə velosipedi yalnız qapalı həyətlərdə və parklarda sürə bilərsiniz.

- Küçə və yolayrıclarında velosipedçinin sola dönməsi və əks-istiqamətdə hərəkət etmək üçün geriye dönməsi qadağandır. Yolayrıclarında velosipedi ancaq düz istiqamətdə sürməyə icazə verilir. Çünki səkinin yaxınlığında hərəkət edən velosiped dönərkən düz istiqamətdə hərəkət edən avtomobillərin hərəkətinə mane olur.
- Dəstə halında velosiped sürərkən hansı qaydalara əməl olunduğunu müəyyənləşdirin.
- Yolayrıcından kənarında yolun velosiped yolu ilə nizamlanmayan kəşisməsində velosiped sürücüləri bu yolla hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinə yol verməlidirlər. Yolu keçmək üçün dəstənin rəhbəri yolun digər istiqamətindən avtomobilin gəlmədiyinə əmin olmalı, qırmızı bayrağı yuxarı qaldıraraq dəstənin üzvlərini yolayrıcından buraxdıqdan sonra onlara çataraq öz yerini tutmalıdır.

Velosipedçilərin dəstə halında hərəkətinə yalnız gündüz saatlarında icazə verilir.

- Sizcə, velosipedçi hərəkət zamanı yolun sol çiyini ilə nə zaman gedə bilər?
  1. Bütün hallarda
  2. Velosipedçi üçün rahatdırsa
  3. Yalnız kənd yerlərində
  4. Əgər piyadaların maneəsiz hərəkəti üçün təhlükə yaratmırsa
- Velosipedlər yalnız yolun sağ kənar zolağında, yol nişanları və ya yol nişanlanmasının tələblərinə riayət etməklə, mümkün qədər sağ tərəfdə bir cərgə ilə hərəkət etməlidirlər. Bəzən piyadalar üçün maneə yaratmamaq şərti ilə velosipedçilərin yolun sol çiyini ilə hərəkətinə icazə verilir. Velosipedçilər dəstəsi yolun hərəkət hissəsi ilə getdiyi vaxt hər dəstə 10 velosipedçidən çox olmayan qruplardan ibarət olmalıdır. Nəqliyyat vasitələrinin ötməsini asanlaşdırmaq üçün dəstələrin arasındakı məsafə 80–100 m olmalıdır.
- Sizcə, şose ilə gedən velosipedçi nə etməlidir?
  1. Yaxınlıqda heç bir nəqliyyat vasitəsi yoxdursa, əlini sükandan buraxıb sürə bilər.
  2. Heç bir halda sükanı buraxa bilməz.
  3. Hər iki ayağı pedalda olarsa, sükanı buraxa bilər.

Maneəsiz və təhlükəsiz hərəkət yalnız bütün hərəkət iştirakçıları müvafiq qaydaları yaxşı bildikdə və bu qaydalara riayət etdikdə təmin olunur. Hərəkət qaydalarını pozan piyadalar və velosipedçilər inzibati və ictimai qaydada məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Pozuntunun xarakterindən asılı olaraq, şifahi xəbərdarlıq, qayda pozuntusu haqqında yazılı məlumat məktəbə və valideynlərə çatdırılır.

Verilmiş işarələrə rast gəldikdə diqqətli olun:

Yol verin!

Giriş qadağandır!

Hərəkət qadağandır!

Velosipedlə hərəkət qadağandır!

● Cəmiyyətinin inkişaf tarixi təbii fəlakətlər, qəzalar, bədbəxt hadisələrlə sıx bağlıdır. Hər il təqribən 200 milyondan artıq insan quraqlıq, daşqın, sel, qasırğa, zəlzələ, meşə yanğınları, torpaq sürüşmələri və digər təbiət hadisələrindən zərər çəkir.

Əhalinin sayının artması, ətraf mühitin çirkənlənməsi və dağılması, qlobal istiləşmə təbii fəlakətlərin sayını və təsirini daha da artırır, texnologiya qəzalara yol açır. Buna görə də dünya ölkələri belə qəzalar zamanı bir-birinə dəstək olmaq üçün müxtəlif addımlar atır.

● Bəs insanlar fəvqəladə hallar zamanı bir-birinə necə dəstək olmalıdırlar?

2005-ci ildə Yaponiyada 168 ölkənin hökumət nümayəndələrinin iştirakı ilə Fəlakətlərin Azaldılması üzrə Ümumdünya Konfransında "Dünyada təbii fəlakətlərin azaldılmasına yönəlmiş Fəaliyyət proqramı" qəbul edildi. Burada məqsəd 2015-ci ilədək təbii fəlakətlərin səbəb olacağı insan tələfatını, ölkə və icmaların ictimai, iqtisadi və ekoloji zərərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq idi. Hər bir insanın təbii fəlakətlə üzləşmə riski vardır. Həqiqətən Fəaliyyət proqramı əməkdaşlığın inkişafını zəruri hesab edir, fəlakətlər

BİR-BİRİMİZƏ DƏSTƏK OLAQ

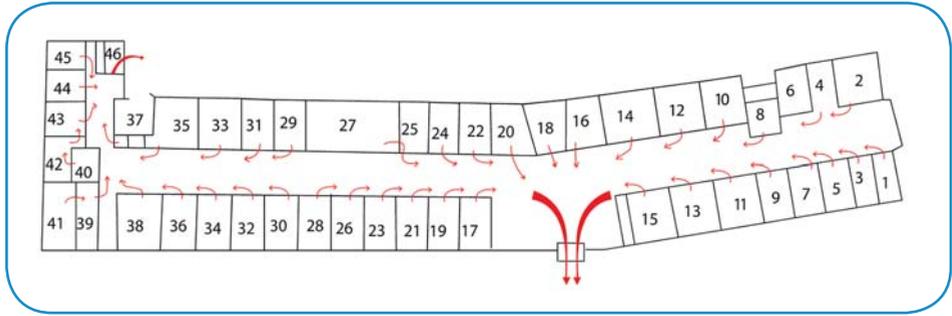
Planetimizdə hər an müxtəlif fəvqəladə hadisələr baş verir. Bu hadisələr insan itkilərinə səbəb olur, təsərrüfata ciddi ziyan vurur. Belə fəlakətlər zamanı özünüzü qorumaqla yanaşı, ətrafınızdakılara da kömək etmək əsl humanistlikdir. Qəza baş vermiş yerdən uzaqlaşarkən digər insanların da oradan uzaqlaşmasına kömək etmək lazımdır.

zamanı ictimai, iqtisadi və ekoloji cəhətdən dəyən zərərin aradan qaldırılması üçün vətəndaşları və bütövlükdə icmaları cəlb etməyə çalışır. Belə olan halda insan tələfatı azalır, ictimai, iqtisadi və ekoloji zərər minimuma enir.

İnsanları bu sahədə maarifləndirmək üçün məktəblərin də xüsusi yeri vardır. Məktəb rəhbərləri, müəllimlər öz şagirdlərini bu istiqamətdə məlumatlandırmalıdır.

- Verilmiş binanın evakuasiya (təxliyə) planına əsasən öz məktəbiniz üçün belə bir plan hazırlayın.

Hər hansı bir fəvqəladə hadisə zamanı itkinin az olması üçün müəssisələrin evakuasiya planı tərtib olunur.

Məktəblərdə təhlükəsizliyin artırılması və fəlakətlərə qarşı tədbirlərin görülməsi üçün eyni zamanda məktəb planı hazırlanmalıdır. Bu plana əsasən məktəb kollektivinin hər bir üzvünün şagirdlər də daxil olmaqla müəyyən bacarıqlara yiyələnməsi vacibdir. İstənilən halda hər bir məktəb müəssisəsində *risklərin idarə olunması** üzrə məktəb komitəsi yaradılmalı və onun tərkibinə bacarıqlı şəxslər daxil olunmalıdır.

- Təbii fəlakətlər zamanı risklərin azaldılmasına dair təkliflər hazırlayın.

* *Risklərin idarə olunması* fəaliyyətə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır.

- Hər hansı bir fəvqəladə hadisə zamanı məktəb ictimaiyyətinə kömək etmək üçün aşağıdakı qrupların üzvlərini müəyyənləsdirin. Onlara lazım ola biləcək ləvazimatları və görəcəkləri işləri planlaşdırın.

Fərdi mühafizə vasitələrinin paylanması və onlardan istifadə qaydalarına nəzarət qrupu

Təxliyə qrupu

İlk tibbi yardım qrupu

Kəşfiyyat qrupu

- Mətni oxuyun və bu tip hadisələr zamanı necə hərəkət edəcəyinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Məktəb direktoru öz şagirdlərini xilas edir

12 may 2008-ci il tarixində Çində baş vermiş zəlzələdən ən çox zərər çəkən müəssisələrdən biri Sanqzao məktəbi idi. Təhsil müəssisəsinin direktoru 2600 şagird və əməkdaşını xilas etdiyi üçün məşhurlaşdı. Bu onun nəticəsi idi ki, məktəbdə həmin məsələ ilə bağlı direktorun təşəbbüsü ilə çoxlu təlim və praktik məşğələlər keçirilmişdi. Hər bir sinif rübdə bir dəfə fəlakət zamanı evakuasiya qaydalarına uyğun təlim keçmiş, fəlakət baş verərsə, binadan hansı yolla çıxacaqlarını öyrənmişdilər. Hətta hansı mərtəbədə olanlar pilləkənləri yavaş-yavaş, hansı mərtəbədə olanlar sürətlə enməli olduqlarını dəqiqləşdirmişdilər ki, qarışıqlıq olmasın.

- "Fəlakət məktəbə gəlməyəcək" mövzusunda araşdırma aparın və bu başlıq altında qaydalar hazırlayaraq sinfinizdən asın.
- "Yanğın zamanı ətrafdakılara necə yardım etməli" mövzusunda araşdırma aparın və təbliğat xarakterli divar qəzeti hazırlayın.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003.
2. B.Xankişiye. "Sığorta". Bakı, 2005.
3. B.Xankişiye. "Sığorta fəaliyyətinin əsasları". Bakı, 2006.
4. Ç.İsmayılov. "Xəzər dənizinin və sahilyanı ərazilərin ekologiya". Bakı, Ayna Mətbuat evi, 2005.
5. D.Bağirov, M.Həsənlı. "Maliyyə". Bakı, 2011.
6. E.Kərimov, B.Osmanov. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2004.
7. Ekoloji siyasət. Bakı, 2008.
8. Ə.Əlizadə. "Psixologiya". Bakı, 1989.
9. F.Əkbərov. "Ən böyük əxlaq". Bakı, 2004.
10. Fövqəladə Hadisələrin Təsnifatı (məlumat kitabı). Bakı, 2001.
11. Qurani-Kərim (tərcüməçilər: akad. Ziya Bünyadov və prof. Vasim Məmməd-əliyev).
12. L.Q.Xodov. "Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi". Bakı, 1997.
13. M.Əmirov. "İnsan və cəmiyyət". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2010.
14. M.Qasimov. "Sağlam həyat tərzi uğrunda". Bakı, 2005.
15. N.Əkbərov. "Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları". Bakı, "Bərəkət", 2010.
16. N.Novruzov, X.Hüseynov. "Maliyyə". Bakı, 2007.
17. "Özünə və başqalarına kömək etməyi bacar" (Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi). Bakı, 2004.
18. R.Əliyeva, Q.Mustafayev, S.Hacıyeva. "Ümumi ekologiya". Bakı, 2004.
19. R.Əliyev. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2002.
20. S.C.Əliyev, H.M.Hacıyeva, N.C.Mikayılzadə. "Tibbi biliklərin əsasları". Bakı, 2004.
21. Ş.Ə.Topçiyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağiyeva, Ş.Ə.Qocayev, G.N.Hacıyeva, N.Ə.Məmmədova, A.T.Hacıyeva və b. "Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil". "Çaşıoğlu", 2007.
22. Yol hərəkəti əlifbası. İbtidai sinif şagirdləri üçün dərs vəsaiti. Azərbaycan Respublikası DİN Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi.
23. Z.Ə.Nadirov, D.B.Şirinova, T.D.Ağayev, R.R.Əhmədova, M.C.Səfərəliyev. "Atmosfera düşən zərərli maddələrin hesablanma əsasları". Sumqayıt, 2005.
24. Z.Qaralov. "Tərbiyə". III cild. Bakı, 2003.

Türk dilində

25. Ahmet Hamdi Akseki. "Ahlak Dersleri". İstanbul, 1968.
26. Delius, Harald. "Etik, Günümüz Felsefe Disiplinleri". D.Özlem, İstanbul.

Buraxılış məlumatı

HƏYAT BİLGİSİ 8

*Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Məmmədova Nüşabə Əsəd qızı**
Mahmudova Könül Faiq qızı
Bəhrəmov Sevil Şivəxan qızı
Ağalarov Pərviz Hidayət oğlu

Buraxılışa məsul	Rafiq Kazımov
Dizayner	Nurlan Nəhmətov
Səhifələyici	Gülşən Cabbarova
Redaktor	Gültəkin Cəfərova
Korrektor	Nübar Qarayeva
Texniki redaktor	Sevinc Yusifova
Baş redaktor	Ülkər Məmmədova
Texniki direktor	Xəqani Fərzaliev
Nəşriyyat direktoru	Sevil İsmayılova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: 2019-072)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 3,5. Fiziki çap vərəqi 5. Formatı 70x100 ¹/₁₆.
Səhifə sayı 80. Tiraj 131283. Pulsuz. Bakı – 2019

“Şərq-Qərb” ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.

O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri
qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq,
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli
saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli
yoldaşın ondan sən kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

